

**ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη & Διαχείριση του Αγροτικού
Χώρου»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση και απασχόληση στον
αγροτικό χώρο»**

ΣΠΑΝΟΥ Δ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Επιβλέπων καθηγητής:

Χαράλαμπος Κασίμης, Καθηγητής Γ.Π.Α

Αθήνα, 2013

**ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη & Διαχείριση του Αγροτικού
Χώρου»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση και απασχόληση στον
αγροτικό χώρο»**

ΣΠΑΝΟΥ Δ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Επιβλέπων καθηγητής:

Χαράλαμπος Κασίμης, Καθηγητής Γ.Π.Α

Αθήνα, 2013

**«Οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση και απασχόληση στον
αγροτικό χώρο»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΣΠΑΝΟΥ Δ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Εξεταστική Επιτροπή:

Χαράλαμπος Κασίμης, Καθηγητής Γ.Π.Α. (Επιβλέπων καθηγητής)

Κωνσταντίνος Τσιμπούκας, Καθηγητής Γ.Π.Α.

Σταύρος Ζωγραφάκης, Αναπληρωτής καθηγητής Γ.Π.Α.

Αθήνα, 2013

Περίληψη

Μια σειρά από αλλαγές που έχουν λάβει χώρα τα τελευταία 20 χρόνια έχουν μετατρέψει το πρόσωπο της αγροτικής Ελλάδας . Στο επίκεντρο αυτών των αλλαγών είναι η οικογενειακή εκμετάλλευση που διαδραμάτιζε ανέκαθεν σημαντικό ρόλο στην γεωργική εκμετάλλευση. Η συζήτηση γύρω από το χαρακτήρα της οικογενειακής γεωργίας εντοπίζεται ανάμεσα σε αυτούς που θεωρούν την οικογενειακή γεωργία σαν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της σύγχρονης γεωργίας και σε αυτούς που τη θεωρούν σαν ένα μεταβατικό φαινόμενο πριν τη τελική κυριαρχία του βιομηχανικού τρόπου παραγωγής και σ' αυτό τον τομέα (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1999). Η αγροτική οικογένεια μετασχηματίζεται και χάνει ή και αλλάζει στοιχεία της οικογενειακότητας που είχε στο παρελθόν.

Κύριος στόχος αυτής της εργασίας αποτελεί η μελέτη των χαρακτηριστικών της οικογενειακής εκμετάλλευσης στην Ελλάδα, κατά κύριο λόγο από την μεριά της απασχόλησης τόσο του αρχηγού της, όσο και των μελών της, καθώς και της μετεξέλιξης των σχέσεων που έχουν αναπτυχθεί μεταξύ τους την τελευταία 20ετία. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος μελετάται η οικογενειακή εκμετάλλευση στην Ευρώπη, στον ελληνικό χώρο καθώς και τα στατιστικά δεδομένα για το εργατικό δυναμικό και την κατάσταση της απασχόλησης στις αγροτικές περιοχές στην Ελλάδα.

Η σύνθεση των αποτελεσμάτων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στο επίπεδο των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων παρουσιάζονται αλληλένδετες τάσεις, που αφορούν την αναδιάρθρωσή τους, την περαιτέρω εντατικοποίηση, την εξειδίκευση και μεγέθυνση των μεγαλύτερων σε μέγεθος εκμεταλλεύσεων, τη διατήρηση καθώς και την θηλυκοποίηση των μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η οικογενειακή εκμετάλλευση λειτουργεί με σκοπό να κερδίζει τα προς το ζην με περιβαλλοντικά και κοινωνικά φιλικό τρόπο και έχει την ικανότητα να προσαρμόζεται στις περιβαλλοντικές και οικονομικές αλλαγές.

Λέξεις κλειδιά: οικογενειακή εκμετάλλευση, σχέσεις μελών οικογενειακής εκμετάλλευσης, απασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα, πολυαπασχόληση.

Abstract

A series of changes have taken place over the past 20 years that have transformed the face of rural Greece. At the heart of these changes has been the family farm that has always played an important role in the farm. The debate about the nature of family farming lies between those who regard family farming as a permanent feature of modern agriculture and those who regard it as a transitional phenomenon before the final domination of the industrial mode of production into this sector too. The rural family transforms and loses or changes elements of the family farm that had in the past.

The main object of this dissertation is the study of the characteristics of family farms in Greece, mainly from the side of the employment for both the head and the members of the family farm and also the evolution of the relationships between them in the last 20 years. To achieve this goal we study the family farm in Europe, in Greece and the recording and presentation of statistical data on the labor force and employment situation in the rural areas of the country.

The synthesis of the results concludes that the level of family farms presented interrelated trends relating to restructuring, further intensification, specialization and growth of larger-size farms, conservation and the feminization of small farms. The family farm functions with the purpose of earning a living in an environmentally and socially friendly way and has the ability to adapt to environmental and economic changes.

Key-words: family farm, relationships between family members of the family farm, workers in the agricultural sector, multiple employment.

Πινάκας Περιεχομένων

Περίληψη	4
Abstract	5
Περιεχόμενα	6
Πρόλογος	9
Εισαγωγή	10
Κεφάλαιο 1^ο : Η οικογενειακή εκμετάλλευση: η θεωρητική συζήτηση	12
1.1 Η οικογένεια	12
1.2 Ορισμοί της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης	13
1.3 Στόχοι της οικογενειακής εκμετάλλευσης	19
1.4 Κύκλος ζωής της οικογενειακής εκμετάλλευσης	23
1.5 Η πολυαπασχόληση στην οικογενειακή εκμετάλλευση	26
1.6 Ο ρόλος των δύο φύλων στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Η γυναίκα στην οικογενειακή εκμετάλλευση.	29
1.7 Η συμβολή των μεταναστών στην οικογενειακή γεωργία	36
Κεφάλαιο 2^ο : Οικογενειακή εκμετάλλευση: η ελληνική περίπτωση	40
2.1 Η ελληνική περίπτωση. Θεωρητική συζήτηση	40
2.1.1 Η θέση της «προλεταριοποίησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης μέσω της πώλησης»	46
2.1.2 Η θέση της «διατήρησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης μέσω της διαφοροποίησης»	47
2.2 Η πολυαπασχόληση στην ελληνική οικογενειακή εκμετάλλευση	51
2.3 Η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικογενειακή εκμετάλλευση	58
2.4 Η οικογενειακή εκμετάλλευση τον 21 ^ο αιώνα	60

Κεφάλαιο 3^ο: Οι κατά κύριο λόγο απασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα	63
3.1. Η Έρευνα του Εργατικού Δυναμικού για τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας.	64
3.2. Εργατικό δυναμικό και διάρθρωση απασχόλησης : γενικές τάσεις	65
3.2.1 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα κατά τομέα την περίοδο 1998-2013	65
3.3 Εξέλιξη και χαρακτηριστικά της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα	71
3.3.1. Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα κατά φύλο, την περίοδο 1999-2013	71
3.3.2 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα κατά ηλικιακή διάρθρωση, την περίοδο 1998-2013	72
3.3.3 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα με βάση το επίπεδο εκπαίδευσης, την περίοδο 1998-2013	73
3.3.4 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα κατά θέση στο επάγγελμα, την περίοδο 1998-2013	74
3.3.5 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα κατά το βαθμό απασχόλησης στην κύρια εργασία, την περίοδο 1998-2013	77
3.3.6 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα με βάση τις ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης στην κύρια ή μοναδική εργασία , την περίοδο 1998-2013	78
3.4 Η διάρθρωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα σε σχέση με την πλήρη και μερική απασχόληση κατά την περίοδο 1998-2013	80
3.5. Η διάρθρωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα σε σχέση με την πολυαπασχόληση κατά την περίοδο 1998-2013	82
Κεφάλαιο 4^ο : Η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα με βάση τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2013	84

4.1 Η αυτοαπασχόληση στον πρωτογενή τομέα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2013	84
4.2 Η μισθωτή απασχόληση στον πρωτογενή τομέα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2013	86
4.3 Τα συμβοηθούντα μέλη της εκμετάλλευσης στον πρωτογενή τομέα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2013	89
Κεφάλαιο 5^ο: Συμπεράσματα	92
Βιβλιογραφία	98

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών με τίτλο: «Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη & Διαχείριση του Αγροτικού Χώρου», του τμήματος Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Σε αυτό το κομμάτι θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους ανθρώπους που συνέβαλαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην πραγματοποίηση αυτής της μελέτης. Κατά κύριο λόγο θερμές ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή της εργασίας, κ. Χαράλαμπο Κασίμη, για την ανάθεση αυτής της μελέτης, την καθοδήγησή του και τις πολύτιμες υποδείξεις του. Η συμβολή του σε όλα τα βήματα της εργασίας υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την επιτυχή ολοκλήρωσή της. Δεν θα ήθελα να παραλείψω τα μέλη της Συντονιστικής Επιτροπής, που με την έγκριση παράτασης της προθεσμίας ολοκλήρωσης της μεταπτυχιακής μου εργασίας, μου δώσανε τη δυνατότητα να ολοκληρώσω το μεταπτυχιακό πρόγραμμα. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους του περιβάλλοντος μου για την υπομονή και την στήριξη τους, χωρίς τα οποία η ολοκλήρωση αυτής της εργασίας θα ήταν αδύνατη.

Εισαγωγή

Ανέκαθεν η οικογένεια ήταν το κύριο κύτταρο στην οικογενειακή εκμετάλλευση και η απασχόληση σε αυτήν ήταν ο σημαντικότερος παράγοντας επιβίωσης των απασχολούμενων στον αγροτικό χώρο.

Από την οικογενειακή εκμετάλλευση του παρελθόντος, όπου η οικογένεια είχε την ιδιοκτησία και τον έλεγχο της επιχείρησης, τα μέλη της οικογένειας είχαν μεταξύ τους συγγενικούς δεσμούς, πρόσφεραν κεφάλαιο και εργασία στην εκμετάλλευση, η εκμετάλλευση κληρονομούνταν από γενιά σε γενιά και όλοι ζούσαν σε αυτή (Gasson και Errington 1993), με το πέρασμα των χρόνων «μεταφερόμαστε» σε μία καινούρια πραγματικότητα για την οικογενειακή εκμετάλλευση. Η ανάπτυξη των μεταφορών και της κινητικότητας μεταξύ των περιοχών, την εξάπλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας και η ανάπτυξή τους σε τοπικό επίπεδο, ο «εξαστισμός» του τρόπου ζωής και των νοοτροπιών, η ανάπτυξη των δημόσιων κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών θεσμών και των ιδιωτικών θεσμών οικονομικής ανάπτυξης και παροχής υπηρεσιών (Κασίμης, Ζακοπούλου, Κυριαζή, 2000), αλλάζουν την εικόνα της υπαίθρου αλλά και της οικογενειακής εκμετάλλευσης που μεταλλάσσεται μαζί με εκείνη. Η μισθωτή εργασία εισέρχεται στην εκμετάλλευση, προσφέροντας την δυνατότητα ανάπτυξης εξω-γεωργικής εργασίας. Η στρατηγική του αγροτικού νοικοκυριού στρέφεται στην προσπάθεια συνδυασμού, σε ατομικό και οικογενειακό επίπεδο, της άσκησης της γεωργίας με την άσκηση μιας ή και περισσότερων επαγγελματικών εξω-γεωργικών δραστηριοτήτων για να πετύχει την επιβίωση σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον.

Στόχος αυτής της μελέτης είναι να παρουσιάσει τη διαχρονική εξέλιξη της οικογενειακής εκμετάλλευσης τόσο στην Ευρώπη, όσο και στον ελληνικό χώρο και η διερεύνηση των χαρακτηριστικών της απασχόλησης στον αγροτικό χώρο. Προκύπτουν ερωτήματα σχετικά με το μέλλον της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα που αφορούν τη σύνθεσή του εργατικού δυναμικού ως προς την ηλικία του, την εκπαίδευσή του, το φύλο του, την θέση στο επάγγελμα καθώς και το αν η γεωργική απασχόληση θα ασκείται ως δεύτερη απασχόληση από τα μέλη των νοικοκυριών με την αυξανόμενη βοήθεια του ξένου εργατικού δυναμικού.

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία, αποτελείται από πέντε κεφάλαια, η διάρθρωση των οποίων έχει ως εξής:

Το πρώτο κεφάλαιο περιέχει το ερμηνευτικό πλαίσιο για την συζήτηση της οικογενειακής εκμετάλλευσης στην Ευρώπη, καθώς και την ανάλυση των διαφορετικών στοιχείων τα οποία συνθέτουν την εικόνα της, καθώς και πως αυτά έχουν μεταβληθεί με το πέρασμα των χρόνων. Το δεύτερο κεφάλαιο επιχειρεί να ακολουθήσει την πορεία της οικογενειακής εκμετάλλευσης στον ελληνικό χώρο και παρουσιάζεται συνοπτικά η εξέλιξη της στην Ελλάδα, καθώς και η μελέτη ορισμένων συστατικών στοιχείων της οικογενειακής εκμετάλλευσης (πολυαπασχόληση, ξένο εργατικό δυναμικό κτλ). Το τρίτο κεφάλαιο αφορά την εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά των αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα. Επίσης αναφέρεται στις μορφές και τις τάσεις μεταβολής της απασχόλησης στις αγροτικές περιοχές της χώρας, με βάση τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, τόσο πριν την περίοδο της οικονομικής κρίσης (1998-2008), όσο και κατά την διάρκεια της (2008-2013). Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται να παρουσιαστεί η προσαρμογή του πρωτογενή τομέα στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον στον οποίο αναπτύσσεται και πιο συγκριμένα γίνεται μία πιο προσεκτική μελέτη των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα με κριτήριο τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα.

Κεφάλαιο 1: Η οικογενειακή εκμετάλλευση: η θεωρητική συζήτηση

Για την οικογένεια, η γεωργική εργασία είναι τόσο οικογενειακό θέμα όπως το να μοιράζεσαι το ίδιο τραπέζι (Arensberg and Kimball, 1968)

1.1 Η οικογένεια

Η οικογένεια αποτελεί πρωταρχικό κύτταρο, μεταδίδει τον πολιτισμό, την μόρφωση, τη γλώσσα, διαμορφώνει τη συμπεριφορά, τα ένστικτα (Τσαρδάκη, 1984) και βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση με την κοινωνία ενώ οι μεταβολές της σηματοδοτούν ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές. Αποτελεί μία από τις σημαντικότερες όψεις της ανθρώπινης κοινωνίας και παίζει κεντρικό ρόλο στην κοινωνική οργάνωση των λαών σε όλο τον κόσμο. Όμως η οργάνωση της οικογενειακής ομάδας ποικίλλει ανάλογα με την εποχή και την κοινωνία (Laing, 1989).

Η παραδοσιακή αγροτική οικογένεια ήταν μεγαλύτερη σε μέγεθος απ' ότι η αστική οικογένεια καθώς συνήθως περιλάμβανε τρεις ή και περισσότερες γενιές ανθρώπων που συνδέονταν μεταξύ τους με δεσμούς καταγωγής, εμφάνιζε μεγαλύτερη σταθερότητα και μικρότερο αριθμό διαζυγίων, όπως επίσης πολλά πατριαρχικά στοιχεία.

Ο πατέρας ήταν κατά κύριο λόγο ο αρχηγός της οικογένειας, είχε την πλήρη ευθύνη της, κυρίως σε οικονομικό επίπεδο και ήταν ο ιδιοκτήτης της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης. Η μητέρα από την άλλη είχε βοηθητικό ρόλο στην εκμετάλλευση αλλά τον κύριο στο νοικοκυριό και στην ανατροφή των παιδιών.

Παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπιζαν στην καθημερινή τους ζωή τα μέλη της παραδοσιακής οικογένειας συνδέονταν μεταξύ τους με ισχυρούς δεσμούς, κοινούς στόχους και κοινές αξίες με απώτερο σκοπό την επιβίωση τους και την εξασφάλιση της αυτάρκειας τους. Επίσης η ανάγκη για πολλά εργατικά χέρια οδηγούσε τα μέλη της οικογένειας να συνεργάζονται και καθώς υπήρχε ουσιαστική αλληλεγγύη, όλα τα μέλη ήταν υπεύθυνα για τις πράξεις και την συμπεριφορά κάθε άλλου μέλους.

Οι δεσμοί της αγροτικής οικογένειας με την αγροτική εκμετάλλευση αποτελούν τη βάση του σημαντικού βαθμού αυτονομίας της και της ποικίλης φύσης των λειτουργιών της. Επίσης η παραδοσιακή αγροτική οικογένεια ήταν το μέσο κοινωνικοποίησης και σύνδεσης των μελών της οικογένειας με την τοπική κοινωνία.

Αν και η αγροτική οικογένεια διαδραμάτιζε ανέκαθεν σημαντικό ρόλο στην γεωργική εκμετάλλευση, υπήρχε έλλειψη στοιχείων σχετικά με αυτήν, όπως τονίζουν αρκετοί γεωργο-οικονομολόγοι. Ο Ashby (1925), θεωρούσε περίεργο, ότι τα πιο σημαντικά πράγματα σε μία γεωργική εκμετάλλευση, όπως οι αγρότες, οι οικογένειες τους καθώς και οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες επιτυχίας δεν είχαν ποτέ μελετηθεί. Ο Hunt (1976), αναρωτιέται αν η έλλειψη τέτοιων μελετών οφειλόταν σε λογικούς ή συναισθηματικούς λόγους. Ο Williams (1973), τονίζει ότι σαφώς υπάρχει ανάγκη για έρευνες, οι οποίες έχουν ως σημείο εκκίνησης τους, από τη μία πλευρά, τη σχέση μεταξύ των γεωργών ως μια κοινωνική και οικονομική ομάδα κι από τη άλλη πλευρά τη γη που κατέχουν.

1.2 Ορισμοί της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης

Αρχικά, οι Scoville και Orlin (1947), έκαναν μία προσπάθεια να ορίσουν τα κύρια στοιχεία μίας οικογενειακής εκμετάλλευσης, σύμφωνα με τους οποίους:

1. Οικογενειακή εκμετάλλευση είναι εκείνη στην οποία ο διαχειριστής λαμβάνει τις περισσότερες αποφάσεις, συμμετέχει τακτικά στις γεωργικές εργασίες και ο ρόλος του ως εργοδότη είναι πιο σημαντικός σε σχέση με τις άλλες ασχολίες του.

2. Οικογενειακή εκμετάλλευση είναι εκείνη η οποία, λειτουργούμενη από μία μέση αγροτική οικογένεια, θα καταστήσει δυνατή την αποτελεσματική χρήση της εργασίας και του οικογενειακού εργατικού δυναμικού καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής της οικογένειας.

3. Το επιθυμητό μέγεθος της γεωργικής εκμετάλλευσης, για μια μέση αγροτική οικογένεια, θα είναι μια εκμετάλλευση η οποία θα επιτρέπει την αποτελεσματικότερη χρήση του εξοπλισμού και του εργατικού δυναμικού της

οικογένειας για να προσφέρει επαρκή αποτελέσματα διατηρώντας ένα κοινωνικά αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης της αγροτικής οικογένειας.

Στη συνέχεια, η Friedmann (1986), όρισε την οικογενειακή εκμετάλλευση ως την ενότητα των σχέσεων ιδιοκτησίας και της εργασιακής διαδικασίας.

Παρόλα αυτά, οι Gasson και Errington (1993), θεώρησαν ότι δεν ήταν εύκολο να βρεθεί ένας καλός ορισμός της οικογενειακής επιχείρησης, ιδιαίτερα της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης, γι' αυτό προέβησαν στη διατύπωση ενός ευρέος ορισμού, ο οποίος αναφέρεται σε έναν ιδεατό τύπο αγροτικής «οικογενειακής επιχείρησης» περιλαμβάνει δε έξι σημεία που αποκαλύπτουν τη σχέση μεταξύ εκμετάλλευσης και νοικοκυριού:

1. Η ιδιοκτησία και ο διαχειριστικός έλεγχος της επιχείρησης βρίσκονται στα χέρια των υπευθύνων της επιχείρησης.

2. Αυτοί συνδέονται μεταξύ τους με συγγένεια ή γάμο.

3. Τα μέλη της οικογένειας (συμπεριλαμβανομένων των κατόχων-διαχειριστών της επιχείρησης) παρέχουν κεφάλαιο στην επιχείρηση.

4. Τα μέλη της οικογένειας (συμπεριλαμβανομένων των κατόχων-διαχειριστών της επιχείρησης) προσφέρουν εργασία στην αγροτική επιχείρηση.

5. Η ιδιοκτησία της επιχείρησης και ο διαχειριστικός έλεγχος μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά.

6. Η οικογένεια ζει στην εκμετάλλευση.

Οι Gasson και Errington έχουν ορίσει την οικογενειακή εκμετάλλευση σε όρους που αφορούν την ενότητα της ιδιοκτησίας της εκμετάλλευσης, τον έλεγχο της διαχείρισης και της εργασίας μέσα στην εκμετάλλευση και στη σύνδεση της εκμετάλλευσης με την επιχείρηση.

Ο παραπάνω ορισμός δέχθηκε επικρίσεις από τον Djurfeldt (1996), ο οποίος πρότεινε ένα στενό ορισμό και συνέδεσε το κριτήριο της εργασίας με αυτό της αναπαραγωγής ισχυριζόμενος ότι ο ορισμός του «δεν πηγάζει από ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο» και, επομένως, μπορεί να

χρησιμοποιηθεί ευκολότερα στη συγκριτική και εμπειρική έρευνα. Σύμφωνα λοιπόν με τον στενό ορισμό του Djurfeldt:

1. Ο ιδεατός τύπος της οικογενειακής εκμετάλλευσης χαρακτηρίζεται από την επικάλυψη τριών λειτουργικών ενοτήτων: (α) τη μονάδα παραγωγής (την εκμετάλλευση), (β) τη μονάδα της κατανάλωσης (το νοικοκυριό) και (γ) τη μονάδα της συγγένειας (την οικογένεια).

2. Για την αναπαραγωγή του, ο ιδεατός αυτός τύπος οικογενειακής εκμετάλλευσης, απαιτεί οικογενειακή εργασία, δηλαδή εργασία που εκτελείται από μέλη της οικογένειας / νοικοκυριού. Αυτό σημαίνει ότι, εάν η εκμετάλλευση δεν απαιτεί οικογενειακή εργασία για την αναπαραγωγή της, δεν συνιστά έναν ιδεατό τύπο οικογενειακής εκμετάλλευσης, αν και μπορεί να εξακολουθεί να είναι μια οικογενειακή αγροτική επιχείρηση.

Ο Djurfeldt, επηρεασμένος από την ερευνητική του εμπειρία σε αναπτυσσόμενες χώρες, φαίνεται να υπερτονίζει το χαρακτηριστικό της εργασίας, αντίθετα οι Gasson και Errington υποστηρίζουν ότι όταν αναφερόμαστε στη γεωργία των αναπτυσσόμενων χωρών δεν μπορούμε να αποδώσουμε μεγαλύτερο βάρος από ό,τι απαιτείται στο κριτήριο της οικογενειακής εργασίας (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1999).

Σύμφωνος με τον Djurfeldt φαίνεται να είναι και ο Bennett (1982), ο οποίος τόνισε ότι το πιο επίμαχο ζήτημα για τον καθορισμό της οικογενειακής εκμετάλλευσης είναι η παρουσία ή η απουσία μισθωτής εργασίας. Οι Κασίμης και Παπαδόπουλος (1997), υποστηρίζουν ότι η οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελεί αυτή τη μορφή της παραγωγής, στην οποία η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και εργατικής δύναμης συνυπάρχουν στην ίδια μονάδα παραγωγής, χωρίς διακριτό διαχωρισμό μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, με τα μέλη της οικογένειας. Ο Lipton (2005), όρισε τις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις σαν λειτουργικές μονάδες στις οποίες ο κύριος όγκος της εργασίας προέρχεται από την αγροτική οικογένεια, η οποία αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του χρόνου εργασίας της μέσα στην εκμετάλλευση. Στην αντίθετη μεριά βρίσκεται ο Petit (1982), σύμφωνα με τον οποίον, ο ορθόδοξος μαρξισμός στηρίζεται σε μια αντίθεση ανάμεσα στην οικογένεια και την εργασία, οι οποίες είναι δύο έννοιες χωρικά και λειτουργικά ξεχωριστές.

Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι η οικογενειακή εκμετάλλευση μπορεί να μελετηθεί από πολλές σκοπιές. Κάθε μία από αυτές τις διαφορετικές προσεγγίσεις μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία νέων αντιλήψεων που αφορούν τη συμπεριφορά των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων αλλά και για το ποιοι παράγοντες επηρεάζουν αυτή τη συμπεριφορά. Τα ζητήματα της θέσης, των μορφών λειτουργίας και των στόχων των αγροτικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στον καπιταλισμό αποτέλεσαν αντικείμενο θεωρητικών αναζητήσεων και έντονων αντιπαραθέσεων. Η συζήτηση γύρω από το χαρακτήρα της οικογενειακής γεωργίας εντοπίζεται ανάμεσα σε αυτούς που θεωρούν την οικογενειακή εκμετάλλευση σαν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της σύγχρονης γεωργίας και σε αυτούς που τη θεωρούν σαν ένα μεταβατικό φαινόμενο πριν τη τελική κυριαρχία του βιομηχανικού τρόπου παραγωγής και σ' αυτό τον τομέα (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1999).

Υπάρχουν λοιπόν, δύο προσεγγίσεις στη βιβλιογραφία που αφορούν την οικογενειακή εκμετάλλευση εντός των καπιταλιστικών κοινωνικών σχημάτων (Long, 1984).

Σύμφωνα με τη **θεωρία της μετάβασης** η βαθμιαία εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής οδηγεί στην πλήρη ενσωμάτωση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στην αγορά, στα πλαίσια της οποίας θα επιβιώσουν μόνο οι πιο ανταγωνιστικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Η παραπάνω διαδικασία ενσωμάτωσης θα οδηγήσει, τελικά, στην κοινωνική πόλωση και το σχηματισμό δύο ανταγωνιστικών τάξεων στη γεωργία. Από τη μια μεριά ο Kautsky, θεωρεί ότι οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις είναι πιθανό να διατηρηθούν, σε μακροπρόθεσμη βάση, με τη διαδικασία προλεταριοποίησης να δημιουργεί εργαζόμενους-αγρότες ή αγρότες μερικής απασχόλησης αντί να οδηγεί στην εξαφάνιση της οικογενειακής εκμετάλλευσης (Marsden et al. 1986), κι από την άλλη, ο Mandel (1978) μιλάει για την "τεράστια κατάκτηση της γεωργίας από το μεγάλο κεφάλαιο, που εκφράζει την επιτάχυνση του καταμερισμού της εργασίας".

Για μερικούς συγγραφείς, παρά την τυπική ανεξαρτησία των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, η προλεταριοποίηση των αγροτών συντελείται μέσω της απώλειας του ελέγχου των μέσων παραγωγής προς όφελος του εξω-αγροτικού κεφαλαίου (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1999). Η συμβολιακή γεωργία είναι ένα τέτοιο παράδειγμα. Αντλώντας από τον Μαρξ, ο Davis

(1980) υποστηρίζει ότι η συμβολαιακή γεωργία καθιστά το γεωργό «ιδιοκτήτη-εργάτη», δηλαδή μισθωτό που πληρώνεται με το κομμάτι.

Από την άλλη πλευρά, στην **θεωρία της επιβίωσης** διακρίνουμε τρεις προσεγγίσεις.

Σύμφωνα με την πρώτη, η οικογενειακή εκμετάλλευση μπορεί να επιβιώνει, ως μια μη καπιταλιστική μορφή παραγωγής, λόγω της ικανότητας της οικογένειας να προσφέρει φθηνή εργασία ακόμα και όταν το εισόδημα που προκύπτει είναι χαμηλό. Η οικογένεια μπορεί να μειώνει την κατανάλωσή της και, σε συνδυασμό με την εντατικοποίηση της εργασίας των μελών της, να βελτιώνει την ανταγωνιστική θέση της εκμετάλλευσης έναντι της καπιταλιστικής παραγωγής (Chayanov, 1966; Friedmann, 1980).

Η μοναδικότητα της οικογενειακής εκμετάλλευσης οφείλεται στην ενότητα της ιδιοκτησίας, της οικογενειακής εργασίας και της σημασίας της συγγένειας και της πατριαρχίας η οποία καθορίζει τις σχέσεις μέσα και έξω από την παραγωγή (Friedmann, 1986).

Σύμφωνα με τη δεύτερη προσέγγιση, το κεφάλαιο θέτει τη γεωργία εκτός του επενδυτικού του ενδιαφέροντος, αφού μπορεί να αντλήσει μεγαλύτερα κέρδη επενδύοντας εκτός αυτής. Αυτή η κίνηση του κεφαλαίου στηρίζεται στην αναντιστοιχία μεταξύ του χρόνου που απαιτείται για την παραγωγή ενός προϊόντος και του χρόνου εργασίας γι' αυτήν. Η μεγαλύτερη σε διάρκεια δέσμευση του κεφαλαίου στην παραγωγή οδηγεί σε χαμηλότερη παραγωγικότητα και χαμηλότερους ρυθμούς αύξησης του κέρδους για το επενδυμένο κεφάλαιο. Όταν η απόσταση μεταξύ χρόνου παραγωγής και χρόνου εργασίας ελαχιστοποιείται τότε μόνο το κεφάλαιο θεωρεί επικερδή την επένδυση στον αγροτικό τομέα (Mann and Dickinson, 1978).

Σύμφωνα με την τρίτη προσέγγιση, η διείσδυση του κεφαλαίου στη σφαίρα της παραγωγής στη γεωργία συναντά εγγενή εμπόδια λόγω της μονοπωλιακής ιδιοκτησίας του εδάφους και της λειτουργίας του νόμου των φθινουσών αποδόσεων (Βεργόπουλος και Αμίν, 1975; Goodman and Redclift, 1988). Η επιβίωση της οικογενειακής εκμετάλλευσης αποδίδεται στην ικανότητά της να φέρει το υπερβολικό κόστος της αγροτικής παραγωγής, κινητοποιώντας την εργασία των μελών της υπό την πίεση χαμηλότερων εισοδημάτων (Vergopoulos, 1978). Το κεφάλαιο, από την άλλη πλευρά, επινοεί εναλλακτικές οδούς για τη διείσδυσή του, υποτάσσοντας την

οικογενειακή εκμετάλλευση μέσω της διαδικασίας ιδιοποίησης ή/και υποκατάστασης (Goodman et.al, 1987), μέσω των σχέσεων της, με άλλα λόγια, με την εξωτερική αγορά.

Οι υποστηρικτές των θεωριών της επιβίωσης επέστησαν την προσοχή για τον τρόπο που η σύμπτωση της επιχείρησης με το νοικοκυριό επιτρέπει στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις να προσαρμοστούν στην οικονομική πίεση, εξηγώντας έτσι τη μοναδικότητα και την ανθεκτικότητά της ως τρόπου παραγωγής (Moran et al., 1993). Οι οικογενειακές επιχειρήσεις παράγουν για την αγορά και ο ανταγωνισμός επιτρέπει σε αυτές να υιοθετούν διαφορετικές στρατηγικές επιβίωσης (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1999).

Κοινή συνισταμένη όλων των απόψεων αποτελεί η παραδοχή ότι η αγροτική οικογένεια συνιστά μια πρωτογενή οργανωτική ενότητα. Η ενότητα αυτή διαθέτει μία ποσότητα πόρων, γης, εργασίας και κεφαλαίου, τους οποίους πρέπει να οργανώσει και να διαθέσει κατά το πλέον πρόσφορο τρόπο. Η αγροτική όμως οικογένεια αποτελεί και πρωτογενές κοινωνικό κύτταρο, τοποθετημένο, συνήθως, στο συγκεκριμένο πλαίσιο του κοινοτικού χώρου, ο οποίος έχει δικούς του κοινωνικούς, οικονομικούς και ηθικούς κανόνες που καθορίζουν συνιστώσες της λειτουργίας της αγροτικής οικογένειας (Μωυσίδης, 1994).

Μπορεί κανείς να αναγνωρίσει ομοιότητες ανάμεσα στην καπιταλιστική και την οικογενειακή μορφή παραγωγής αφού και οι δύο παράγουν για συσσώρευση ή/και για την αναπαραγωγή μέσω της ανταλλαγής εμπορευμάτων (Winter, 1984). Υπάρχει μία αμφίδρομη σχέση μεταξύ του αγροτικού νοικοκυριού και της αγροτικής εκμετάλλευσης. Το νοικοκυριό επηρεάζεται από τη λειτουργία της επιχείρησης και η επιχείρηση επηρεάζεται από το γεγονός ότι λειτουργείται από το νοικοκυριό (Shortall, 1999).

Όμως, ο μετασχηματισμός της οικογενειακής εκμετάλλευσης την οδηγεί σταδιακά να υιοθετεί στοιχεία περισσότερο της επιχείρησης παρά της οικιακής μονάδας παραγωγής αν και έρευνες που έχουν διεξαχθεί πιο πρόσφατα (Johnsen, 2004), αποκαλύπτουν την σταδιακή αποδυνάμωση της υιοθέτησης από το αγροτικό νοικοκυριό επιχειρηματικής συμπεριφοράς. Τα μέλη της οικογένειας συχνά τείνουν να ξοδεύουν λιγότερο χρόνο για την ενασχόληση με γεωργικές εργασίες από ότι τα τέλη της δεκαετίας του 1990. Αυτό συμβαίνει είτε γιατί η εκμετάλλευση έχει αναδιοργανωθεί με αποτέλεσμα να

μειωθούν οι απαιτήσεις της σε εργατικό δυναμικό είτε γιατί η οικογενειακή εργασία είχε αντικατασταθεί από εποχική ή επί πληρωμή εργασία. Επομένως, δεν αρκεί μόνο η απλή σχέση μισθωτής και οικογενειακής εργασίας για τον προσδιορισμό του τύπου της αγροτικής εκμετάλλευσης.

1.3 Στόχοι της οικογενειακής εκμετάλλευσης

Όταν αρχίζουμε να μιλάμε για την οικογενειακή εκμετάλλευση, αρχίζουμε να αναγνωρίζουμε μια σύνθετη προσωπικότητα. Αν κάποιος από εμάς αποδεχθεί τη δήλωση ότι ... "γεωργία δεν είναι μόνο μια επιχείρηση, αλλά μια ζωή", δεχόμαστε επίσης την ιδέα των σύνθετων κινήτρων και στόχων της οικονομικής δραστηριότητας (Ashby, 1953).

Ένα μοναδικό χαρακτηριστικό των επιχειρήσεων στην αγροτική κοινότητα είναι ότι η οικογενειακή ιδιοκτησία κυριαρχεί τόσο στον αστικό όσο και στον γεωργικό χώρο. Άλλες μορφές επιχειρήσεων, που συναντούνται στις περισσότερες αστικές κοινότητες, δεν έχουν κατ' ανάγκη την ισχυρή σχέση μεταξύ του γάμου και συγγένειας, την αίσθηση της κληρονομιάς σχετικά με την εκμετάλλευση και τη χρήση του κεφαλαίου και την παραγωγή κέρδους.

Το θέμα σχετικά με συγγένεια των μελών της οικογενειακής εκμετάλλευσης και τον γάμο φέρνει στο προσκήνιο τη σχέση της συναισθηματικής σύνδεσης μεταξύ των ιδιοκτητών της εκμετάλλευσης και την εκμετάλλευση.

Το κρίσιμο σημείο για την κατανόηση της σημασίας μιας οικογενειακής επιχείρησης, είναι η απόλυτη αλληλεξάρτηση μεταξύ της οικονομικής, συναισθηματικής και κοινωνικής πλευράς, που αφορούν την οικογένεια, την εκμετάλλευση και την κοινότητα στην οποία εκείνη ζει. Η αλληλεπίδραση αυτών των θεμάτων παρουσιάζει τις προκλήσεις για τις αγροτικές οικογένειες, οι οποίες προσπαθούν να προσαρμοστούν στο συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον που δημιουργούν οι συνεχιζόμενες αλλαγές στον αγροτικό χώρο.

Είναι φανερό λοιπόν, ότι ο όρος «οικογενειακή γεωργία» αν και είναι μια έννοια διαποτισμένη με συναισθηματική χροιά, στους θεωρητικούς ερευνητές

της οικογενειακής γεωργίας, υπήρχε μια διαφωνία όσον αφορά τον ηθικό σκοπό της γεωργίας και της επίτευξης ποικίλων οικονομικών στόχων της εκμετάλλευσης. Ο Bennett (1980), υποστηρίζει ότι ο σημαντικότερος στόχος μιας οικογενειακής εκμετάλλευσης είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους. Τα μέλη της επιλέγουν εκείνα τα μέτρα που θα έχουν ως αποτέλεσμα τις μεγαλύτερες οικονομικές ανταμοιβές. Ομοίως, ο Flora (1986), τονίζει ότι ανεξάρτητα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι παραγωγοί, τα μέλη μιας οικογενειακής εκμετάλλευσης δουλεύουν μαζί προσπαθώντας να επιτύχουν ένα κοινό στόχο που δεν είναι άλλος από μία επικερδή κοινωνική επιχείρηση.

Από την άλλη μεριά ο Thompson (1986), εκφράζει την διαφωνία του σημειώνοντας ότι πρέπει να εγκαταλείψουμε την επικρατούσα άποψη ότι η γεωργία δεν έχει κανένα ηθικό σκοπό πέρα από τους οικονομικούς σκοπούς της παραγωγής και της αποτελεσματικότητας. Από την ίδια σκοπιά και ο Reid (1974), υποστηρίζει ότι η συνέχιση της λειτουργίας της οικογενειακής εκμετάλλευσης εξαρτάται από το βαθμό ικανοποίησης των αναγκών και των στόχων των μελών της οικογένειας, που όμως δε συμπίπτουν με αυτούς του αρχηγού-αγρότη. Τέλος, οι Gasson et al (1988), παρατήρησαν ότι οι στόχοι των παραγωγών είναι πιο ευρείς.

Για να κατανοήσουμε τον τρόπο διαχείρισης μιας οικογενειακής εκμετάλλευσης είναι απαραίτητος ο προσδιορισμός των στόχων που αποτελούν τη βάση υιοθέτησης ενός συγκεκριμένου τρόπου διαχείρισης της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Σύμφωνα με τον Blanc (1987), η οικογενειακή εκμετάλλευση δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια οντότητα που επιδιώκει τους δικούς της στόχους, αλλά μάλλον ως μια ομάδα, τα μέλη της οποίας προσπαθούν να αυξήσουν την αυτονομία τους. Κατά συνέπεια, ο γεωργός είναι όλο και λιγότερο σε θέση να ελέγχει τους πόρους του οικογενειακού εργατικού δυναμικού.

Όπως υποστηρίζει ο Pasour (1981), η μέτρηση της αποτελεσματικότητας μια οικογενειακής εκμετάλλευσης δε μπορεί να πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από τους στόχους που θέτει ο παραγωγός. Οι παραγωγοί λοιπόν έχουν πολλούς αντικειμενικούς στόχους, που κατά κύριο λόγο είναι:

1. η μεγιστοποίηση κέρδους
2. η αύξηση εκροών/προϊόντων
3. η μείωση κόστους
4. η αποφυγή δανεισμού
5. η επιβίωση
6. η απόκτηση ενός συγκεκριμένου βιοτικού επιπέδου
7. η μεταβίβαση της επιχείρησης στην επόμενη γενιά

Αυτοί οι αντικειμενικοί στόχοι καθοδηγούν τους παραγωγούς στην επιλογή εναλλακτικών δραστηριοτήτων.

Επομένως σε σχέση με τους στόχους των παραγωγών υπάρχουν δύο κυρίαρχοι τύποι παραγωγών. Αυτοί που επιδιώκουν την επίτευξη οικονομικών στόχων και εκείνοι που ενδιαφέρονται περισσότερο για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του νοικοκυριού και της κοινωνικής τους εικόνας. Ο Salamon (1987), κάνει λόγο για εκείνο τον παραγωγό του οποίου ο σημαντικότερος στόχος είναι η διαχείριση της οικογενειακής εκμετάλλευσης που δίνει έμφαση στη μεγιστοποίηση των κερδών. Άλλοι ερευνητές πιστεύουν ότι ο κυριότερος στόχος των παραγωγών είναι η επέκταση της οικογενειακής εκμετάλλευσης (Pomeroy, 1987), η συσσώρευση κέρδους μέσω σωστής διαχείρισης (Fairweather, 1987), και η επίτευξη της οικονομικής ασφάλειας (Gasson, 1973). Οι Coughenour και Swanson (1988), απέδειξαν¹ ότι οι μη οικονομικές ανταμοιβές έχουν μεγαλύτερη αξία από την επίτευξη οικονομικών στόχων.

Φαίνεται λοιπόν, ότι οι στόχοι των παραγωγών δεν αφορούν αποκλειστικά ούτε την οικογενειακή εκμετάλλευση ως επιχείρηση ούτε τον τρόπο ζωής του αγροτικού νοικοκυριού. Οι υψηλότερα ιεραρχικά στόχοι των παραγωγών φαίνεται να είναι το βιοτικό επίπεδο, το εισόδημα και η καθαρή περιουσία (Harper and Eastman, 1980). Οι παραγωγοί σε γενικές γραμμές, ανάλογα με τις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες, επιδιώκουν ικανοποιητικά κέρδη, εξασφάλιση της επιβίωσης της εκμετάλλευσης παράλληλα όμως με την

¹ Έρευνα σε 1.171 παραγωγούς το 1988 στο Kentucky.

επίτευξη και μη οικονομικών ανταμοιβών. Ο Priebe (1969), υποστηρίζει ότι ισχυρό στοιχείο των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων είναι η ικανότητα να αντιδρούν γρήγορα στις αλλαγές. Αντίθετα, ο Harrison (1972), υποστηρίζει ότι στη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση, όπου όλη η περιουσία του ιδιοκτήτη βρίσκεται σε κίνδυνο, η χρηματοδότηση και η επενδυτική συμπεριφορά θα είναι προσεκτική. Όμως, η συμπεριφορά των παραγωγών αποτελεί μια πολύπλοκη διαδικασία η οποία επηρεάζεται από κοινωνικούς, οικονομικούς και ψυχολογικούς παράγοντες (Gasson, 1973, 1974; Gasson and Potter, 1989).

1.4 Κύκλος ζωής της οικογενειακής εκμετάλλευσης

Οι ηλικιωμένοι αγρότες είναι λιγότερο ριψοκίνδυνοι από ό,τι οι νεώτεροι (Perkin, 1992).

Σύμφωνα με τον Nailson (1968), η εξάρτηση από την οικογενειακή εργασία κάνει την οικογενειακή εκμετάλλευση πιο ευάλωτη στις διακυμάνσεις του εργατικού δυναμικού της κατά τη διάρκεια του οικογενειακού κύκλου. Η οικογενειακή εκμετάλλευση παρουσιάζει ένα κύκλο ζωής παράλληλο με εκείνο του αγροτικού νοικοκυριού. Υπάρχει κάποια θετική σχέση μεταξύ μεγέθους εκμετάλλευσης και μεγέθους οικογένειας/κύκλου ζωής της οικογένειας.

Το πρώτο στάδιο είναι το στάδιο εισόδου στο γεωργικό επάγγελμα. Ο αρχηγός της εκμετάλλευσης προσπαθεί να αξιολογήσει τις ευκαιρίες στη γεωργική εκμετάλλευση συγκρίνοντας τις με άλλες εναλλακτικές δυνατότητες απασχόλησης του (αν υπάρχουν) και αποφασίζει αν τελικά θα εισέλθει στον κλάδο. Βασική προϋπόθεση, σε αυτό το στάδιο, είναι η ύπαρξη χρηματικών κεφαλαίων και εδάφους. Σε αυτό το στάδιο ο αρχηγός της εκμετάλλευσης δίνει προτεραιότητα στις ευκαιρίες μεγιστοποίησης του εισοδήματος του και επέκτασης της περιουσίας του, γι' αυτό το λόγο ίσως να είναι διατεθειμένος να αναλάβει μεγαλύτερο ρίσκο στην διαχείριση της εκμετάλλευσης του. Σε αυτό το στάδιο συνήθως η αγροτική οικογένεια αποτελείται μόνο από το νεοσύστατο ζευγάρι ή από την οικογένεια με παιδιά σε μη παραγωγική ηλικία, που πηγαίνουν ακόμα σχολείο.

Το δεύτερο στάδιο είναι το στάδιο ανάπτυξης και επιβίωσης της αγροτικής εκμετάλλευσης. Ο αρχηγός της εκμετάλλευσης προσπαθεί να αυξήσει τις χρησιμοποιούμενες ποσότητες των συντελεστών παραγωγής είτε μέσω αγοράς είτε μέσω ενοικίασης. Ο παραγωγός προσπαθεί να προσανατολιστεί σε νέες τεχνικές παραγωγής που θα είναι πιο αποτελεσματικές, με απώτερο σκοπό την βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας τόσο του ίδιου όσο και των μελών του αγροτικού νοικοκυριού, ώστε να αυξηθεί η παραγωγή. Ο παραγωγός σε αυτό το στάδιο επιθυμεί να μειώσει τον κίνδυνο, να αυξήσει ενδεχομένως τον ελεύθερό του χρόνο και να εμπλακεί σε κοινωνικές δραστηριότητες. Σε αυτό το στάδιο η αγροτική οικογένεια έχει παιδιά σε ώριμη παραγωγική ηλικία που ζουν στο νοικοκυριό και εργάζονται, συνήθως, στην οικογενειακή εκμετάλλευση.

Το τρίτο στάδιο είναι το στάδιο εξόδου ή αποεπένδυσης. Σε αυτό το στάδιο διαδραματίζονται παράλληλα τόσο η αποχώρηση του αρχηγού της εκμετάλλευσης από την εκμετάλλευση όσο και η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας του στην επόμενη γενιά. Ο παραγωγός προσπαθεί να μειώσει σταδιακά τις ευθύνες του αλλά ταυτόχρονα να διατηρήσει τον έλεγχο της εκμετάλλευσης ώστε να διατηρήσει ικανοποιητικό εισόδημα κατά την αποχώρηση του από αυτήν και παράλληλα σχεδιάζει την μεταβίβαση της περιουσίας του, κατά κύριο λόγο σε μέλος του αγροτικού νοικοκυριού. Η διασφάλιση ενός ελάχιστου εισοδήματος για τον ίδιο αλλά και η αποφυγή κινδύνου αποτελούν τους σημαντικότερους στόχους του παραγωγού σε αυτό το στάδιο. Σε αυτό το στάδιο κυριαρχεί η ανεξαρτητοποίηση των παιδιών που έχουν φύγει από το νοικοκυριό και έχουν συνήθως δικά τους οικογένεια.

1.5 Η πολυαπασχόληση στην οικογενειακή εκμετάλλευση

Η πλήρης απασχόληση στη γεωργία είναι η εκτροπή στη σύγχρονη ιστορία της γεωργίας και η πολυαπασχόληση είναι ο κανόνας (Fuller, 1991).

Με την ανάπτυξη του καπιταλισμού οι δομές του αγροτικού χώρου μεταβλήθηκαν. Η γεωργία με αυξανόμενο ρυθμό δεν ικανοποιεί πλέον τους όρους επιβίωσης για μεγάλο μέρος των αγροτικών νοικοκυριών, ενώ η πολυδραστηριότητα εμφανίζεται σαν μια διαδικασία προσαρμογής στις

εξωτερικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, η οποία προσφέρει περισσότερη ευελιξία από την αποκλειστική απασχόληση στη γεωργία (full-time farming) και την πλειονότητα των απασχολήσεων έξω από την γεωργία (Fuller, 1988).

Η γεωργική δραστηριότητα που διεξάγεται στο πλαίσιο των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων έχει έναν 'διφυή' χαρακτήρα: από τη μια πλευρά είναι η γεωργική εκμετάλλευση, η οποία ως παραγωγική μονάδα συνδυάζει διάφορους κλάδους παραγωγής και χρησιμοποιεί κυρίως ή αποκλειστικά οικογενειακούς παραγωγικούς συντελεστές, και απ' την άλλη είναι το ευρύτερο αγροτικό νοικοκυριό, του οποίου τα μέλη έχουν συνήθως κι άλλες ασχολίες εκτός των γεωργικών. Επιβάλλεται, επομένως η ευρύτερη αυτή θεώρηση της γεωργικής εκμετάλλευσης στο πλαίσιο του αγροτικού νοικοκυριού, λόγω της ύπαρξης πολλαπλών απασχολήσεων των μελών μιας γεωργικής εκμετάλλευσης (εντός και εκτός γεωργίας και εκμετάλλευσης) και αντίστοιχων πηγών εισοδήματος (Hill, 2000).

Η γεωργία που άλλοτε ήταν η κύρια εργασία για την πλειοψηφία του ενεργού πληθυσμού της υπαίθρου, διαδραματίζει όλο και μικρότερο ρόλο στην επιβίωση του αγροτικού νοικοκυριού. Λόγω της αδυναμίας του πρωτογενή τομέα να εξασφαλίζει ικανοποιητικά εισοδήματα στον αγροτικό πληθυσμό, καθώς και η σημαντική μείωση του χρόνου απασχόλησης στις γεωργικές δραστηριότητες, λόγω της εκμηχάνισης της παραγωγικής διαδικασίας, οδήγησε τα μέλη της αγροτικής οικογένειας να αναζητήσουν απασχόληση και στους άλλους τομείς της οικονομίας (δευτερογενή, τριτογενή). Επιπλέον η δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι άντρες στην εύρεση εξωαγροτικής απασχόλησης και οι αυξημένες δυνατότητες των γυναικών και των άλλων μελών του νοικοκυριού για απασχόληση εκτός της οικογενειακής εκμετάλλευσης (σε πεδινές και παράκτιες περιοχές κυρίως), συνέβαλαν στο διπλασιασμό τόσο της πολυαπασχόλησης όσο και της κατά κύριο λόγο εκτός εκμετάλλευσης απασχόλησης (Κασίμης, 2004) . Εξωαγροτική απασχόληση δεν αναζητούν μόνο οι κάτοχοι γεωργικών εκμεταλλεύσεων που έχουν μειωμένα γεωργικά εισοδήματα. Η πολυαπασχόληση μπορεί να αφορά κατοίκους της υπαίθρου που θέλουν να αξιοποιήσουν ευκαιρίες ή επιθυμούν να απασχοληθούν σε άλλο τομέα εκτός γεωργίας π.χ αγροτουρισμός.

Επιπρόσθετα, εάν το πλεονάζον εργατικό δυναμικό δε βρει θέσεις εργασίας στον τόπο του θα μεταναστεύσει. Άρα, η δημιουργία θέσεων απασχόλησης και στους άλλους τομείς της οικονομίας είναι απολύτως απαραίτητη, προκειμένου να συγκρατηθεί ο πληθυσμός στην ύπαιθρο. Η προσφυγή σε πρόσθετη απασχόληση δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο του γεωργικού τομέα, εμφανίζεται όμως εντονότερο σ' αυτόν (Κασιμάτη, 1989).

Στην προκαπιταλιστική κοινωνία η αναζήτηση πρόσθετης απασχόλησης εντασσόταν μέσα στα πλαίσια των αναγκών λειτουργίας της κλειστής απομονωμένης αυτόνομης κοινωνίας του χωριού. Δεν αποτελούσε συνέπεια της ανάγκης για επιβίωση της οικογένειας, αλλά ήταν αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και του καταμερισμού εργασίας μέσα στο είδος αυτό της κοινωνίας και συνδεόταν με την οικογενειακή παράδοση σε ορισμένα επαγγέλματα (Μωυσίδης, 1985).

Η γεωργία μερικής απασχόλησης σήμερα θεωρείται συνέπεια της ανάπτυξης των φιλελεύθερων καπιταλιστικών οικονομιών, που υποχρέωσε ένα μεγάλο αριθμό εκμεταλλεύσεων σε βαθιές αλλαγές. Η εντατικοποίηση της παραγωγής και η τεχνολογική πρόοδος από την μια πλευρά, και η ανελαστικότητα της ζήτησης από την άλλη, επιφέρουν μια σχετική και συνεχή μείωση της συμμετοχής του γεωργικού εισοδήματος στο συνολικό εθνικό εισόδημα. Η διαδικασία αυτή είχε ως αποτέλεσμα η προστιθέμενη αξία από τη γεωργική παραγωγή να μπορεί να προσφέρει ικανοποιητικό εισόδημα σε ένα διαρκώς μειούμενο αριθμό παραγωγών (Brun et. al, 1974). Κυρίαρχη ωστόσο τάση φαίνεται να είναι η προοδευτική εξαφάνιση της ατομικής πολυδραστηριότητας με παράλληλη ενδυνάμωση της οικογενειακής: ένα μέλος του αγροτικού νοικοκυριού, ή δυο, σε πλήρη και εξειδικευμένη απασχόληση στη γεωργική εκμετάλλευση, τα υπόλοιπα σε αποκλειστικά εξωγεωργικές εργασίες (Damianakos et. al, 1994)

Έρευνες που έχουν διεξαχθεί τόσο στην Ευρώπη όσο και στον Ελλαδικό χώρο, έχουν δείξει ότι κυρίαρχο στοιχείο είναι η προσφυγή στην πολυαπασχόληση για οικονομικούς λόγους.² Ως οικονομικοί λόγοι

² Μελέτη της Commission που δημοσιεύτηκε στο: Δαμιανός Δ.,Κασίμης Χ. Μωυσίδης, Α. Ντεμούσης Μ. (1994), Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

ερμηνεύονται κυρίως η αδυναμία εξασφάλισης αναγκαίου εισοδήματος για την κάλυψη των αναγκών του αγροτικού νοικοκυριού και την αναπαραγωγή του εντός της εκμετάλλευσης, πράγμα που συνδέεται άμεσα με το μέγεθος αυτής της εκμετάλλευσης.

Ως πολυδραστηριότητα ή πολυαπασχόληση λοιπόν ορίζεται σήμερα ο συνδυασμός της απασχόλησης στην οικογενειακή εκμετάλλευση με απασχολήσεις σε άλλες αμειβόμενες δραστηριότητες, ο οποίος συνδυασμός συμβαίνει στα πλαίσια του αγροτικού νοικοκυριού. Στις άλλες απασχολήσεις μπορούν να περιλαμβάνονται γεωργικές απασχολήσεις εκτός γεωργικής εκμετάλλευσης όπως η μεταποίηση γεωργικών προϊόντων, ο αγροτουρισμός ή εξωγεωργικές καθαρά απασχολήσεις³. Η απασχόληση των μελών του αγροτικού νοικοκυριού εκτός της οικογενειακής του εκμετάλλευσης αποτελεί ένα ανερχόμενο πολύπτυχο φαινόμενο με σχετικά άγνωστες δυνατότητες και συνέπειες για τον αγροτικό χώρο και τη συνολική κοινωνία και οικονομία γενικότερα. Η αφετηρία και τα φυσικά κύρια αίτια της γρήγορης ποσοτικής ανάπτυξης και αύξησης της κοινωνικής και οικονομικής σημασίας της πολυαπασχόλησης των αγροτών συνδέεται με το βαθμό ενσωμάτωσης του αγροτικού τομέα στον διευρυνόμενο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Σύμφωνα με τους Δαμιανό, Κασίμη, Μωυσίδη και Ντεμούση (1994):

1. Η έκταση της πολυαπασχόλησης είναι ανεξάρτητη του επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας.
2. Η σχέση μεταξύ μεγέθους εκμετάλλευσης και έκτασης της πολυαπασχόλησης είναι συνήθως αρνητική. Γενικά το ποσοστό των πολυαπασχολούμενων αγροτών εμφανίζεται υψηλό στις μικρές εκμεταλλεύσεις και υποχωρεί αυξανόμενου του μεγέθους αυτών.
3. Η έκταση της πολυαπασχόλησης έχει περιφερειακή διάσταση και συνδέεται όλο και περισσότερο με τις προσφερόμενες ευκαιρίες απασχόλησης εκτός εκμετάλλευσης παρά τις συνθήκες της γεωργίας και της εκμετάλλευσης γενικότερα.

³ C.E.A.S., "Part time farming: Its Nature and Implications", A Worksop Report, WYE College, Seminar Paper, No2, 1977

4. Το φαινόμενο συνδέεται άμεσα με τον τύπο και το είδος της καλλιέργειας. Οι πολυαπασχολούμενοι αγρότες έχουν γενικά εκμεταλλεύσεις λιγότερου εντατικού χαρακτήρα απ' ό,τι οι μη πολυαπασχολούμενοι.

Η πολυδραστηριότητα είναι ένα ευρύ και διάχυτο φαινόμενο σε όλο τον κόσμο, πλην όμως ο τρόπος και οι μορφές με τις οποίες εμφανίζεται διαφέρουν μεταξύ των χωρών αλλά και των περιοχών μιας χώρας, ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης, τη φυσιογνωμία των χωρών, την ύπαρξη και εγγύτητα της αγοράς εργασίας, το μέγεθος της εκμετάλλευσης κτλ (Cavazzani and Fuller, 1982).

Σύμφωνα με τους Damianakos et. al (1994) μπορούν να διακριθούν τρεις τύποι πολυδραστηριότητας:

A. Ο μεταβατικός τύπος. Αφορά μικρές εκμεταλλεύσεις σε μειονεκτικές περιοχές όπου η πολυαπασχόληση είναι μεν αναγκαία για την επιβίωση τους, πλην όμως οι συνθήκες δεν επιτρέπουν την μακροχρόνια διατήρησή τους. Η επιβίωση των εκμεταλλεύσεων αυτών γίνεται όλο και πιο δύσκολη. Αυτός ο τύπος απαντάται σε όλες τις χώρες.

B. Ο σταθερός τύπος. Αφορά τις μικρές και μεσαίες εκμεταλλεύσεις των αναπτυσσόμενων χωρών που συνδυάζουν τον γεωργικό και τον βιομηχανικό τομέα και βρίσκονται σε ευνοημένη οικονομικά περιοχή με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται γεωργία εντάσεως κεφαλαίου (δηλαδή γεωργία με αφθονία κεφαλαίου).

Γ. Ο προνομιούχος τύπος. Αφορά γαιοκτήμονες, στους οποίους η ενασχόληση με τη γεωργία προσδίδει κύρος (Αφρική και Λατινική Αμερική), και τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις στις οποίες το εισόδημα από πρόσθετες απασχολήσεις χρησιμοποιείται για επενδύσεις στη γεωργική εκμετάλλευση (Η. Π.Α.). Στόχος των γαιοκτημόνων είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους της εκμετάλλευσης.

Η πολυαπασχόληση των αγροτών, ενώ παλιότερα δεν ήταν επιθυμητή από τις αγροτικές πολιτικές, διότι αποσπούσε την αγροτική οικογένεια από τη γεωργική της δραστηριότητα, σήμερα επιδιώκεται προκειμένου να συγκερατηθεί ο πληθυσμός στην ύπαιθρο, μάλιστα η πολυαπασχόληση

εντάθηκε ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες, σε βαθμό που μπορούμε σήμερα να τη θεωρούμε αναπόσπαστο κομμάτι και βασικό δομικό χαρακτηριστικά του αγροτικού τομέα και συνολικά της υπαίθρου (Μωυσίδης, 1994).

Η πολυαπασχόληση των αγροτών αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους τρόπους κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης της υπαίθρου, ιδιαίτερα για τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές. Επιπλέον, ο συνδυασμός της αγροτικής και μη αγροτικής εργασίας για το νοικοκυριό, καθώς και της οικογενειακής και μη οικογενειακής εργασίας για την εκμετάλλευση, παίζει σημαντικό ρόλο για την επιβίωση της πλειοψηφίας των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων (Κασίμης, 2004) .

Παρόλα αυτά ενώ σε αρκετές περιπτώσεις η πολυαπασχόληση στο νοικοκυριό φαίνεται ότι ενισχύει τη συγκράτηση των παιδιών στον αγροτικό χώρο και τη συνέχιση της γεωργικής δραστηριότητας, ορισμένες φορές μπορεί να λειτουργήσει ως δρόμος για την εγκατάλειψη της γεωργίας.

Φτάνοντας στις μέρες μας, η νέα αγροτική και μη-αγροτική κοινωνική σύνθεση και διαστρωμάτωση στην «αγροτική» κοινότητα και περιφέρεια, με μοχλό άλλοτε την πολυαπασχόληση ή την εξωαγροτική απασχόληση και άλλοτε την αύξηση των αστικών επαγγελμάτων ή τις κρατικές ενισχύσεις και προγράμματα, μετασχηματίζεται ακόμα πιο ριζικά στη βάση νέων μηχανισμών αναπαραγωγής της σύγχρονης αγροτικής οικογένειας και της χωρικής κοινωνίας, στη διαμόρφωση των οποίων η Κοινή Ευρωπαϊκή Αγροτική Πολιτική παίζει κεντρικό ρόλο. Ως ένα παγκόσμιο φαινόμενο η πολυαπασχόληση είναι ένας ευέλικτος μηχανισμός, που συμβάλλει στην προσαρμογή στις αλλαγές της γεωργίας, στις ανάγκες του νοικοκυριού και στα πλήγματα από το εξωτερικό περιβάλλον (OECD, 2009). Επομένως, μπορεί να αποτελέσει βασική στρατηγική προσαρμογής των αγροτικών νοικοκυριών στο ραγδαία μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον, καθώς και βασικό παράγοντα ανάσχεσης της αγροτικής εξόδου και γενικότερα βελτίωσης της ποιότητας ζωής στην ύπαιθρο (Γιαννάκης, 2013).

1.6 Ο ρόλος των δύο φύλων στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Η γυναίκα στην οικογενειακή εκμετάλλευση.

Η οικογενειακή εκμετάλλευση δεν είναι μόνο μια σχέση μεταξύ του νοικοκυριού και την αγροτική επιχείρηση. Ενσωματώνει επίσης ένα σύνολο σχέσεων μέσα στην οικογενειακή εκμετάλλευση (Shortall, 1999).

Οι γυναίκες είναι οι 'αόρατοι αγρότες' (Sach, 1993).

Εσείς οι αγρότισσες όλου του κόσμου είστε οι πραγματικές ηρωίδες του πλανήτη μας. Κάνετε τα περισσότερα διαθέτοντας τα λιγότερα μέσα από οποιαδήποτε άλλη ομάδα ανθρώπων (Elly Pradervand, 1999).⁴

Η γεωργία αποτελεί έναν σημαντικό τομέα για τη γυναικεία απασχόληση, καθώς αποτελεί τον έβδομο μεγαλύτερο κλάδο απασχόλησης γυναικών και τον πέμπτο μεγαλύτερο κλάδο απασχόλησης ανδρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Πολλές γυναίκες συνεισφέρουν ως σύζυγοι ή εταίροι ιδιοκτητών εκμεταλλεύσεων, ενώ οι έκτακτες, ευκαιριακές και εποχικές εργασίες, όπως για παράδειγμα την εποχή της συγκομιδής, φαίνεται πως είναι σημαντικό χαρακτηριστικό της απασχόλησης των γυναικών σ' αυτόν τον κλάδο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2000). Κατά παράδοση, οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις στην Ευρώπη είναι οικογενειακές επιχειρήσεις στις οποίες συχνά εργάζονται ζευγάρια, με τη γυναίκα να συνεισφέρει σημαντική βοήθεια στις πολυάριθμες καθημερινές εργασίες του συζύγου. Ποσοστό 38% εκ του συνόλου των εργαζομένων σε οικογενειακές επιχειρήσεις στην Ε.Ε. είναι γυναίκες αν και η ενασχόληση με τη γεωργία θεωρείται κατεξοχήν ανδρικό επάγγελμα (Βουνούκη και Ιακωβίδου, 2001). Στις Ευρωπαϊκές χώρες, οι γυναίκες ανήκουν στην κατηγορία του ανειδίκευτου εργάτη και θεωρούνται αρωγοί των συζύγων τους (Mazariegos, 1989; Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2006).

Από μία μελέτη για τις γυναίκες στην αγροτική εκμετάλλευση στη νότια Αγγλία, η Gasson (1980), προσδιορίζει **τρεις κυριαρχικούς τύπους/ρόλους:**

⁴ Συντονίστρια της Διεθνούς Εκστρατείας Ενημέρωσης και Ενίσχυσης της Αγρότισσας, σε ανοιχτή επιστολή της προς τις αγρότισσες όλου του κόσμου.

η αγρότισσα γυναίκα, η εργαζόμενη γυναίκα στο αγρόκτημα και η αγρότισσα νοικοκυρά. Τα βασικά κριτήρια ήταν η συμμετοχή της γυναίκας σε χειρωνακτική εργασία και τη διαχείριση.

1. Οι γυναίκες αγρότισσες εργάζονται τακτικά στην εκμετάλλευση, ενδεχομένως ξοδεύουν περισσότερο χρόνο σε εξωτερικούς χώρους από ότι στο σπίτι. Συνήθως απολαμβάνουν γεωργικές εργασίες και αντιπαθούν πολλά από τα καθήκοντα που ανατίθενται στις γυναίκες, όπως το μαγείρεμα και καθαριότητα. Οι σύζυγοι μπορούν να μοιραστούν από κοινού τα καθήκοντα καθώς και τις διάφορες αποφάσεις που παίρνονται ή μπορεί να έχουν μια συμπληρωματική σχέση εργασίας, καθένας από τους οποίους ειδικεύεται στις εργασίες και στις αποφάσεις που βρίσκονται στη δικαιοδοσία τους.

2. Οι εργαζόμενες γυναίκες στην εκμετάλλευση περνούν την περισσότερη εργάσιμη μέρα τους στην εκμετάλλευση, ενδεχομένως και περισσότερο από ό, τι δαπανούν για τις δουλειές του νοικοκυριού. Υπάρχει σαφής καταμερισμός των εργασιών στην εκμετάλλευση. Έχει σπάνια ευθύνη για την εκμετάλλευση, εκτός αν συνδέεται στενά με την κατανάλωση στο σπίτι. Η γυναίκα μπορεί, ωστόσο, να είναι ένας μόνιμος συνεργάτης στην εκμετάλλευση και θα εμπλακεί, ορισμένες φορές σε σημαντικές αποφάσεις. Αν έχει κάποια εμπειρία γραφείου είναι πιθανό να είναι υπεύθυνη για τους λογαριασμούς της εκμετάλλευσης.

3. Η αγρότισσα νοικοκυρά έχει σαν κέντρο της το νοικοκυριό. Οικιακά και οικογενειακά καθήκοντα απορροφούν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου της. Η διαίρεση της εργασίας μεταξύ άντρα και γυναίκας είναι καθορισμένη. Η σύζυγος δεν εργάζεται τακτικά στην εκμετάλλευση αν και σε επείγουσες περιπτώσεις η συμβολή της είναι αναμενόμενη. Όντας κάπως απομακρυσμένη από τα δρώμενα στην εκμετάλλευση, η αγρότισσα νοικοκυρά έχει λιγοστή συμμετοχή στις διαχειριστικές αποφάσεις σχετικά με την εκμετάλλευση αν και είναι πιθανό να ζητηθεί η γνώμη της ή να ενημερώνεται για σημαντικά θέματα. Η αγρότισσα νοικοκυρά απαντά στο τηλέφωνο και είναι υπεύθυνη για τους λογαριασμούς της εκμετάλλευσης. Γενικά σε περίπτωση θελήματος για εργασία το πιο πιθανό είναι να την αναζητήσουν σε μη αγροτικό χώρο, σε μισθωτή εργασία ή στην τοπική κοινότητα.

Πολλές γυναίκες εκτελούν πολλαπλούς ρόλους προκειμένου να υποστηρίξουν την οικογενειακή γεωργία, συχνά με την επιθυμία να δουν τα παιδιά τους να έχουν την ευκαιρία να αναλάβουν την εκμετάλλευση και να παραμείνει η γη στην οικογένεια (“their name on the land”). Αυτοί οι πολλαπλοί ρόλοι είναι φανεροί τόσο στην εκμετάλλευση όσο και εκτός της γεωργικής εκμετάλλευσης, όπου οι γυναίκες στηρίζουν την οικογενειακή εκμετάλλευση τόσο οικονομικά όσο και ψυχολογικά. (Price 2006; Price and Evans 2006, 2009). Η επιτυχία της οικογενειακής εκμετάλλευσης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την επινοητικότητα της γυναίκας αγρότισσας (Rees, (1971). Επίσης όπως ο Alston (2006) περιγράφει, κατά την διάρκεια της Αυστραλιανής ξηρασίας του 2006, οι γυναίκες ήταν διατεθειμένες να εργαστούν μακριά από την οικογενειακή εκμετάλλευση για να συμπληρώσουν οικονομικά την οικογένεια και να βοηθήσουν στην επιβίωσή της εκμετάλλευσης. Φαίνεται λοιπόν ότι οι γυναίκες λαμβάνουν στρατηγικές αποφάσεις βασισμένες στα κίνητρα της κάθε περίπτωσης με στόχο την επιβίωση της οικογενειακής εκμετάλλευσης (Farmer-Bowers, 2010).

Μερικές πτυχές της εργασίας που κάνουν οι γυναίκες είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθούν, όπως για παράδειγμα εργασίες για την εκμετάλλευση. Η εικονική αδυναμία διαχωρισμού παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας στην εκμετάλλευση καθιστούν δύσκολο να συλλάβουμε τις γεωργικές εργασίες που εκτελούνται από τις γυναίκες (Shortall, 1999). Ο Faragher (1981) σημείωσε ότι το θέμα δεν είναι τόσο το τι προσφέρουν οι γυναίκες στην εκμετάλλευση αλλά αν υπάρχει αναγνώριση γι’ αυτό που κάνουν.

Διάφορα στοιχεία από μια σειρά ερευνών, δείχνουν ότι η πλειονότητα των γυναικών εμπλέκονται στην λειτουργία της οικογενειακής εκμετάλλευσης σε κάποιο βαθμό. Πολλές σύζυγοι των αγροτών έχουν αναλάβει το ρόλο της γραμματειακής υποστήριξης. Τηρούν οικονομικά αρχεία και να αναλαμβάνουν θέματα που συνδέονται με το κράτος και την γραφειοκρατία. Σχεδόν όλες οι γυναίκες που ζουν στο νοικοκυριό, αναμένεται να απαντήσουν στο τηλέφωνο, να λάβουν τα μηνύματα και να ασχοληθούν με εξωτερικές εργασίες που αφορούν το αγρόκτημα. Οι περισσότερες γυναίκες στην οικογενειακή εκμετάλλευση είναι υπεύθυνες για την τήρηση βιβλίων των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και πληρωμής λογαριασμών, είναι πιο πιθανό να εργάζονται με τα ζώα, τείνουν να κάνουν τις εργασίες που απαιτούν χειρωνακτική

εργασία και όχι εκείνες με τα μηχανήματα.

Η φύση της γεωργίας και της δομής του κλάδου κάνουν την κοινωνική και ψυχολογική στήριξη της γυναίκας για τον αγρότη σύζυγο, ιδιαίτερα σημαντική και κρίσιμη. Επίσης όπως εύστοχα σημείωσαν οι Fassinger και Schwarzweller (1984), το έργο που οι γυναίκες πρέπει να κάνουν για να «αναπαραχθεί» το εργατικό δυναμικό, να διατηρηθούν τα άλλα μέλη του νοικοκυριού σε καλή υγεία έτσι ώστε να μπορούν να συνεχίσουν να εργάζονται, θα πρέπει να συμπεριληφθεί ως μέρος της «οικονομικής συμμετοχής» τους στην οικογενειακή εκμετάλλευση.

Παρά ταύτα, οι εργασίες που ασκούν οι γυναίκες ως «νοικοκυρές» ή/και ως «συμβοηθούντα μέλη» (όπως η στατιστική τις κατατάσσει) σε επιχειρήσεις ή αγροτικές εκμεταλλεύσεις δεν αναγνωρίζεται ούτε εννοιολογείται ως αμειβόμενη εργασία, αλλά ως ανιδιοτελές καθήκον που η γυναίκα πρέπει να προσφέρει στα πλαίσια του ρόλου της (Βαΐου & Στρατηγάκη 1989; Θανοπούλου 1992; Van der Plas & Fonde 1994). Εξάλλου, η εργασία των γυναικών στον μη γεωργικό τομέα είναι στο μεγαλύτερο βαθμό της ορατή, μετρήσιμη, αμειβόμενη και ασφαλισμένη, ενώ η εργασία των αγροτισσών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μετρείται εμμέσως από τα δημογραφικά μεγέθη και κατά κανόνα δεν αμείβεται. Οι γυναίκες φαίνεται να συμβάλλουν συχνά με μη αμειβόμενη εργασία στην οικογενειακή εκμετάλλευση (Price, 2012).

Μια σειρά από συγγραφείς συνδέουν την καπιταλιστική ανάπτυξη της γεωργίας με την αρρενοποίηση, υποστηρίζοντας ότι οι γυναίκες θα αποσυρθούν σταδιακά από τη γεωργία και θα στερηθούν τους παραγωγικούς τους ρόλους στην οικογενειακή επιχείρηση (Young, 1978; Bouquet, 1985). Άλλοι βλέπουν σημάδια της γυναικείας εργασίας σαν μεγάλο αντικατάσταση των μισθωμένων ανδρών στην οικογενειακή εκμετάλλευση από την εργασία και την οικογένεια (Gasson, 1992).

Από την άλλη αναφέρεται, αν οι γυναίκες αποσυρθούν από τις γεωργικές εργασίες, θα υπάρξει έλλειμμα του 9-10 τοις εκατό περίπου σε τακτική εισροή εργασίας σε αγροκτήματα του Ηνωμένου Βασιλείου. Αυτό θα είναι πιο αισθητό στα μικρά αγροκτήματα (Pritchard et al., 2007).

Έρευνα έχει δείξει ότι οι γυναίκες μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην καταπολέμηση της παγκόσμιας πείνας και της φτώχειας. Σε

παγκόσμιο επίπεδο, περίπου 1,6 δισεκατομμύρια γυναίκες εξαρτώνται από τη γεωργία για την επιβίωσή τους και οι γυναίκες αγρότες παράγουν περισσότερο από το ήμισυ των τροφίμων στον κόσμο (Drugmand, 2011). Σύμφωνα με το Παγκόσμιο Επισιτιστικό Πρόγραμμα,⁵ επιτρέποντας στις γυναίκες να ασχοληθούν με τον γεωργικό χώρο, οι αγρότες θα έχουν πρόσβαση σε περισσότερους πόρους, γεγονός που θα μπορούσε να μειώσει τον αριθμό των ανθρώπων που πεινούν στον κόσμο, από 100 έως 150.000.000 ανθρώπους. Οι αγρότισσες σήμερα συνεισφέρουν σημαντικά στην οικονομία και στην αγροτική κοινωνία. Είναι ευρέως γνωστό ότι οι γυναίκες παράγουν τα μισά στην παγκόσμια παραγωγή τροφίμων, ενώ το ποσοστό αυτό ποικίλλει μεταξύ 60% και 80% στις αναπτυσσόμενες χώρες (Akpinar et al., 2004).

Παρόλο που τα τελευταία χρόνια αρκετές γυναίκες θεωρούνται «αρχηγοί» της οικογενειακής εκμετάλλευσης, οι άντρες είναι αυτοί που τελικά συμμετέχουν στα κοινά, ωφελούνται από προγράμματα γεωργικής εκπαίδευσης και εν τέλη συμμετέχουν ενεργά στην διαδικασία λήψης γεωργικών αποφάσεων στη σφαίρα της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Έτσι, η γυναίκα καταλήγει να έχει απλά τον 'τίτλο' του αρχηγού της εκμετάλλευσης και να έχει κυρίως συμβουλευτικό κι όχι αποφασιστικό ρόλο στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων σχετικά με την εκμετάλλευση. Αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στις κυρίαρχες αντιλήψεις χαρακτηρισμού της γεωργίας ως ανδροκρατούμενου χώρου, ενός χώρου που η μεταβίβαση της ιδιότητας της 'γεωργού' στις γυναίκες θα ήταν πολλαπλά απαξιωτική για τους άνδρες συζύγους, εφόσον και μια γυναίκα μπορεί ν' ασχοληθεί με τη γεωργία, η οποία θεωρείται καθαρά ανδρική ενασχόληση.

Οι ανισότητες που συνδέονται με τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ

⁵ Το Παγκόσμιο Επισιτιστικό Πρόγραμμα (WFP) είναι ένα πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών. Η επισιτιστική βοήθεια είναι ένα από τα πολλά εργαλεία που μπορούν να βοηθήσουν στην προώθηση της ασφάλειας των τροφίμων, η οποία ορίζεται ως η πρόσβαση όλων των ανθρώπων, ανά πάσα στιγμή, στην τροφή που χρειάζονται για μια δραστήρια και υγιή ζωή. Οι πολιτικές που διέπουν τη χρήση του Παγκόσμιου Προγράμματος Τροφίμων επισιτιστικής βοήθειας πρέπει να είναι προσανατολισμένες προς το στόχο της εξάλειψης της πείνας και της φτώχειας. Ο απώτερος στόχος της επισιτιστικής βοήθειας πρέπει να είναι η εξάλειψη της ανάγκης για την επισιτιστική βοήθεια.

των δύο φύλων απορρέουν από τη θέση της γυναίκας στην οργάνωση της οικογένειας. Στον αγροτικό χώρο, η ανισότητα των ευκαιριών μεταξύ των δύο φύλων προσδιορίζεται από περιοριστικές εσωτερικευμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς. Κυρίαρχος είναι λοιπόν ο ανδροκεντρικός χαρακτήρας της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Οι γυναίκες βρίσκονται υπό το καθεστώς οικονομικής εξάρτησης, είναι λιγότερο ορατές στη δημόσια εικόνα της γεωργίας και υπάρχει αδυναμία άσκησης διαχειριστικού ελέγχου. Υπάρχει μια αισθητή απουσία των γυναικών από τα όργανα των συλλογικών οργανώσεων που ασχολούνται με την κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική ζωή του τόπου τους και των αγροτικών περιοχών γενικότερα. Αφήνοντας κατά μέρος τους επίσημους ρόλους, η άτυπη παρουσία των γυναικών στην τοπική κοινωνική ζωή είναι αρκετά ισχυρή (ορατές σε κοινωνικές εκδηλώσεις, πανηγύρια του χωριού, θρησκευτικές γιορτές, καθώς και σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες, κλπ). Οι γυναίκες ως εκ τούτου συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή αλλά σε θέσεις και με τρόπους που παραδοσιακά θεωρούνται συνεπείς με τους ρόλους των γυναικών (Gidaraku, Kazakopoulos, Koutsouris, 2006.)

Στη μελέτη των ταυτοτήτων των φύλων στην οικογενειακή εκμετάλλευση (Pettersen and Solbaken 1998; Brandth 2002, κ.α) τονίζεται ότι εξακολουθούν να υφίστανται σημαντικές ανισότητες μεταξύ των φύλων. Η παρατηρούμενη αριθμητική αύξηση των γυναικών διαχειριστών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, πολύ συχνά δεν συνοδεύεται και με την ουσιαστική άσκηση αντίστοιχων καθηκόντων.

Φαίνεται λοιπόν, ότι οι γυναίκες που ασχολούνται στον αγροτικό τομέα παραγωγής δεν έχουν αναγνωρισμένη επαγγελματική ταυτότητα ως «αγρότισσες». Ενώ οι αγρότες 'επαγγελματοποιούνται', οι αγρότισσες 'νοικοκυροποιούνται' (Παπαγαρουφάλη, 1986; Παπαδόπουλος και Κασίμης, 2000; Σαφιλίου, 2002).

Συνεπώς, η γυναίκα σήμερα, στην αγροτική κοινωνία, έχει πολλαπλό ρόλο και συμμετέχει στην οικογένεια, στο αγροτικό και κοινωνικό περιβάλλον καθώς και στην οικονομική ανάπτυξη. Η συνεισφορά της γυναίκας αγρότισσας είναι σημαντική και μπορεί να ωφεληθεί ολόκληρη η κοινωνία από τις παραγωγικές δραστηριότητές της. Οι αγρότισσες έχουν πολυάριθμες δραστηριότητες, όπως η εργασία στη γεωργική εκμετάλλευση, η διαχείριση του νοικοκυριού και της οικογένειας. Είναι κατανοητό ότι, πολλές από τις εργασίες, που διεξάγουν δε

θεωρούνται ως αγροτικές, όπως η φροντίδα των παιδιών και η κατ' οίκον εργασία.

Οι γυναίκες της υπαίθρου δεν αποτελούν ομογενή ομάδα. Κατέχουν διαφορετικούς ρόλους και θέσεις εργασίας, στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις και στις οικογενειακές επιχειρήσεις. Οι ανάγκες και τα ενδιαφέροντα τους διαφέρουν ανάλογα με την ηλικία τους, την ηλικία των παιδιών τους, το μέγεθος και τη σύνθεση των οικογενειών τους. Οι γυναίκες της υπαίθρου παλαιότερα αντιμετώπιζαν τα προβλήματα της ζωής τους και της οικογένειας τους (σύζυγοι, μητέρες, νοικοκυρές, γεωργοί) μοιρολατρικά και με παραδοσιακές γνώσεις. Σήμερα στην οικονομική και τεχνολογική εξέλιξη τα μέσα επικοινωνίας, τις ανακατατάξεις και τις διαρθρωτικές μεταβολές που συντελούνται με γοργούς ρυθμούς, την πληροφορική και την παγκοσμιοποίηση, η γυναίκα της υπαίθρου καλείται να διαδραματίσει πιο υπεύθυνα και ενεργά τον ρόλο της στην οικογένεια, στην γεωργική εκμετάλλευση, στην κοινωνία όπου ζει, για την ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών.

Η αγρότισσα σήμερα ζει μια μεταβατική περίοδο που επηρεάζεται από τεχνολογικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές. Η σημερινή τεχνολογική εξέλιξη, ο συνθήκες της αγοράς και η χρήση των τεχνολογιών στον πρωτογενή τομέα, επιβάλλουν την ανάπτυξη της τεχνικής επάρκειας της αγρότισσας σε επίπεδο σημαντικά υψηλότερο από εκείνο που χαρακτήριζε την παραδοσιακή αγρότισσα ή σ' αυτό που μπορεί να οδηγήσει η εμπειρική εκμάθηση των παραγωγικών διαδικασιών.

Η γυναίκα μεταμορφώθηκε σε μία πιο σημαντική και 'ορατή' εργατική δύναμη και ταυτόχρονα τέθηκε το ζήτημα του επαναπροσδιορισμού της γυναικείας απασχόλησης που δε συνδέεται με την παραγωγή προϊόντων για την αγορά. Αποκάλυψε επίσης την κρίση της επαγγελματικής ταυτότητας που αντιμετωπίζει η εργαζόμενη γυναίκα στον αγροτικό τομέα, καθώς βρίσκεται στη σκιά του άνδρα αρχηγού της εκμετάλλευσης και σ' έναν χώρο όπου το 'επάγγελμα' τείνει πλέον να προσδιορίζει την 'κοινωνική ταυτότητα' του ατόμου. Οι διεθνείς ανακατατάξεις που επιτελούνται στην αγροτική οικονομία, μέσα από τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης έχουν συμβάλλει διαφοροποίηση του ρόλου της γυναίκας - αγρότισσας στην ύπαιθρο.

Οι αγρότισσες στο σύγχρονο κόσμο, διαδραματίζουν πλήθος κοινωνικών και οικονομικών ρόλων στην ανάπτυξη της υπαίθρου και συχνά αντιπροσωπεύουν ένα δυναμικό, με σειρά ειδικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην αγροτική ανάπτυξη.

1.7 Η συμβολή των μεταναστών στην οικογενειακή γεωργία

Επί του πλοίου που λέγεται Γη και πλέει στο άπειρο είμαστε όλοι ταξιδιώτες και μετανάστες...(Κούρκουλας, 2001).

Τις τελευταίες δεκαετίες η μετανάστευση αποτελεί την όψη μιας νέας κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας για τις χώρες της ΕΕ. Καθώς η Ευρώπη υφίσταται μια ταχεία δημογραφική αλλαγή, η μετανάστευση αναδεικνύεται σε ζήτημα καίριας σημασίας για το δημογραφικό μέλλον, την οικονομική ανάπτυξη και για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής των χωρών της Ε.Ε.

Οι μεταναστευτικές ροές στις αγροτικές περιοχές είναι ένα ταχέως αναπτυσσόμενο φαινόμενο. Ιδιαίτερα στις χώρες της Ευρώπης όπου η γεωργία εξακολουθεί να κατέχει σημαντική θέση τόσο στη καθημερινή ζωή των ανθρώπων όσο και στην οικονομία των χωρών, οι μετανάστες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της γεωργίας και τη διατήρηση της κοινωνικής και οικονομικής συνοχής στις αγροτικές περιοχές (Kasimis, 2008).

Επικεντρώνοντας στη γεωργία, οι Hoggart και Mendoza (1999) επιχειρούν να ρίξουν φως στη νοτιοευρωπαϊκή μετανάστευση και στο αντιφατικό φαινόμενο της συνύπαρξης μαζικής μετανάστευσης και ανεργίας. Οι μετανάστες έρχονται να καλύψουν τα κενά, τις «τρύπες», που αφήνει ο ντόπιος πληθυσμός στις αγροτικές αγορές εργασίας. Σημειώνουν ότι αυτές οι «τρύπες» στην αγορά εργασίας είναι κοινωνικά και όχι οικονομικά καθοριζόμενες και ρυθμιζόμενες. Προσθέτουν ότι ένας ακόμα βασικός παράγοντας για την εκτεταμένη απασχόληση μεταναστών στη γεωργία φαίνεται να είναι η ραγδαία εισαγωγή νέων καλλιεργειών στην περιοχή έρευνάς τους και όχι η διαρκής παρουσία και επικράτηση μιας καλλιέργειας.

Μια σειρά από παράγοντες μπορούν να εξηγήσουν τη μαζική ροή μεταναστών στις αγροτικές περιοχές. Από τη μία πλευρά, η αναδιάρθρωση της γεωργίας και η μετατροπή της υπαίθρου σε χώρο ανάπτυξης και εξωγεωργικών δραστηριοτήτων (βιομηχανία, τουρισμός) έχει δημιουργήσει σημαντικές απαιτήσεις για εργατικό δυναμικό, που δεν θα μπορούσε να ικανοποιηθεί λόγω των δυσμενών δημογραφικών αλλαγών στις αγροτικές περιοχές που σχετίζονται με τάσεις αστυφιλίας και γήρανσης του πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά, το εγχώριο εργατικό δυναμικό έχει μια απροθυμία να αποδεχθεί λιγότερο καλά αμειβόμενες και πιο απαιτητικές συνθήκες εργασίας. Το βελτιωμένο επίπεδο εκπαίδευσης και το βιοτικό επίπεδο οδήγησαν στη δημιουργία υψηλών προσδοκιών από τις νεότερες γενιές οι οποίες αναζητούν θέσεις εργασίας σε εξωγεωργικούς χώρους αφήνοντας την ευκαιρία για τους εισερχόμενους μετανάστες να αναλάβουν εργασίες σχετιζόμενες με τη γεωργία (χαμηλά αμειβόμενες απασχολήσεις, κακές συνθήκες εργασίας). Επιπλέον, η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, και οι αλλαγές που ακολούθησαν αυτή την ένταξη στη δομή της γεωργικής οικογένειας, καθώς και η έλλειψη επαρκών κοινωνικών υποδομών έχουν οδηγήσει σε αυξημένη ζήτηση για ένα ιδιαίτερα ευέλικτο εργατικό δυναμικό. Επίσης η γήρανση του πληθυσμού είναι ένα σημαντικό θέμα στις αγροτικές περιοχές των κρατών μελών. Δεν αποτελεί έκπληξη ότι η γήρανση του αγροτικού, κυρίως, πληθυσμού και η ανάγκη να μειωθεί η έξοδος των νέων από τις αγροτικές περιοχές είναι μια σοβαρή πρόκληση για την ανανέωση των γενεών και τη βιωσιμότητα των αγροτικών περιοχών.

Η συμβολή των μεταναστών είναι εμφανής σε τρεις τομείς:

Πρώτον, είναι πολύ σημαντικοί για τη γεωργική και ευρύτερη οικονομική ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών. Μετανάστες χρησιμοποιούνται σε πολλές εργασίες με διαφορετικές δεξιότητες και εμφανίζουν γεωγραφική κινητικότητα κατά τη διάρκεια των εποχών. Με λίγα λόγια, έχουν παράσχει μια ιδιαίτερα ευέλικτη μορφή εργατικού δυναμικού. Βελτιώνουν την οργάνωση και τη διαχείριση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, ανακουφίζουν τα μέλη της οικογένειας από χειρωνακτικές εργασίες, καθώς και διευκολύνουν την έρευνα για την απασχόληση εκτός της γεωργικής εκμετάλλευσης.

Δεύτερον, σε περιοχές όπου η γεωργία κατέχει σημαντική θέση στην τοπική οικονομία, οι θετικές συνέπειες της μεταναστευτικής εργασίας έχουν κυμανθεί από τη συντήρηση γεωργικών εκμεταλλεύσεων μέχρι την επέκταση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και του εκσυγχρονισμού τους. Στις απομακρυσμένες περιοχές, οι μετανάστες έχουν προσφέρει στα αγροτικά νοικοκυριά την αναγκαία, για τη διατήρηση της παραδοσιακής ζωής τους, εργασία. Αυτή η τελευταία εισφορά είναι το κλειδί για κατανόηση των κοινωνικών και δημογραφικών επιπτώσεων της παρουσίας των μεταναστών στις αγροτικές περιοχές .

Τρίτον, οι μετανάστες έχουν προσφέρει υπηρεσίες και σε άλλες μορφές αγροτικών οικονομικών δραστηριοτήτων όπως στις κατασκευές και στον τουρισμό. Η γενικά θετική όψη της συνεισφοράς των μεταναστών στην τοπική οικονομία έχει ενισχυθεί περαιτέρω μέσω της στήριξης των μεταναστών για τη διατήρηση της κοινωνικής και οικονομικής συνέχειας στην ύπαιθρο (Kasimis, 2008).

Οι επιπτώσεις της παρουσίας του ξένου εργατικού δυναμικού στην απασχόληση των μελών των αγροτικών νοικοκυριών υπήρξαν σημαντικές. Ένας αξιόλογος αριθμός αρχηγών εκμεταλλεύσεων μείωσε σημαντικά τη δουλειά του, σταμάτησε να κάνει τις βαριές δουλειές και εξασφάλισε περισσότερο χρόνο για την επίβλεψη και εμπορία της παραγωγής. Οι μετανάστες προσέφεραν τη δυνατότητα σ' ένα μεγάλο τμήμα των αγροτών να διατηρήσουν, να διευρύνουν ή και να αναδιαρθρώσουν τη γεωργική τους δραστηριότητα. Οι σύζυγοι μείωσαν την εργασία τους ή σταμάτησαν να εργάζονται στην αγροτική εκμετάλλευση, υιοθετώντας τον αποκλειστικό ρόλο της νοικοκυράς ή εξασφαλίζοντας τις προϋποθέσεις για τη στροφή τους προς την εξωγεωργική αγορά εργασίας. Για τα υπόλοιπα μέλη δόθηκε η δυνατότητα μείωσης της συμμετοχής τους στις αγροτικές εργασίες και ενίσχυσης της τάσης στροφής των νέων προς άλλους τομείς απασχόλησης. Οι μετανάστες δηλαδή, φαίνεται να ήταν ο πιο σημαντικός συντελεστής στον μετασχηματισμό του παραγωγού από απλό καλλιεργητή σε επιχειρηματία-εργοδότη. Συμβάλλουν στην μετακίνηση χιλιάδων εργαζόμενων του πρωτογενούς τομέα σε άλλους τομείς.

Παρόλη την ουσιαστική συνεισφορά των μεταναστών σε όλες της πτυχές

της κοινωνικής ζωής, οι πρόσφατες οικονομικές εξελίξεις φαίνεται ότι έχουν οδηγήσει σε αυξανόμενες πιέσεις έτσι ώστε να μειωθεί το μέγεθος της απασχόλησης των μεταναστών ή/και να ασχοληθούν εκ νέου τα μέλη της γεωργικής οικογένειας με τις γεωργικές εργασίες για να μειωθεί το κόστος εργασίας. Αυτή η εξέλιξη μπορεί να σημαίνει έναν επαναπροσδιορισμό των σχέσεων εργασίας, της συμμετοχής των μελών της οικογένειας στην οικογενειακή εκμετάλλευση και του μέλλοντος των μεταναστών στις αγροτικές περιοχές.

Είναι φανερό λοιπόν ότι οι συνεχιζόμενες αλλαγές στον αγροτικό χώρο επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την οικογενειακή γεωργία, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση μιας «νέας αγροτικότητας», (new rurality) που έχει προκαλέσει αυξημένες ανάγκες σε ευέλικτο δυναμικό, «διευκολύνοντας» τη «διείσδυση» των φθηνών εργατικών χεριών των μεταναστών, που φαίνεται να αναλαμβάνουν πλέον ένα πολύπλευρο ρόλο σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο (Kasimis, 2010).

Στα προηγούμενα κεφάλαια επιχειρήθηκε η ανάλυση των διαφόρων στοιχείων που συνθέτουν την εικόνα της οικογενειακής εκμετάλλευσης, στο κεφάλαιο που ακολουθεί, θα επεκταθούμε στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις στην Ελλάδα, καθώς χαρακτηρίζουν εξολοκλήρου την ελληνική γεωργία, η οποία κατέχει σημαντική θέση στην εθνική οικονομία (Kasimis and Papadopoulos, 1994).

Κεφάλαιο 2: Οικογενειακή εκμετάλλευση: η ελληνική περίπτωση

2.1 Η ελληνική περίπτωση. Θεωρητική συζήτηση

Η γεωργία στην Ελλάδα θεωρείται ως μια σημαντική δραστηριότητα, παρέχοντας εισοδήματα και διαμορφώνοντας ένα πολυλειτουργικό προφίλ για την ύπαιθρο (Kasimis et al. 2010).

Στη σύγχρονη Ελλάδα, όπως άλλωστε και στις αναπτυσσόμενες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, με εξαίρεση ορισμένες ελάχιστες εταιρικής ή άλλης μορφής συλλογικές ή καπιταλιστικές αγροτικές επιχειρήσεις, η κυρίαρχη μορφή της αγροτικής εκμετάλλευσης παραμένει η οικογενειακή (Μωυσίδης 1993, Παπαδόπουλος 2008). Το καταρχήν βασικό κριτήριο και γνώρισμα που χρησιμοποιείται συνήθως για το χαρακτηρισμό αυτό είναι ότι η οικογένεια είναι ο ιδιοκτήτης και χρήστης της εκμετάλλευσης (Μωυσίδης, 1993). Ως βασική μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης στον ελληνικό αγροτικό χώρο παραμένει το νοικοκυριό, καθώς αυτό διαχειρίζεται τους υλικούς και ανθρώπινους πόρους που διαθέτει, τους χρησιμοποιεί για να καλύψει τις καταναλωτικές του ανάγκες και προβάλλει μια συγκεκριμένη λογική αναπαραγωγής στα μέλη του (Kalantaridis and Labrianidis, 1999).

Η κατηγορία όμως των εκμεταλλεύσεων αυτών, πέραν του παραπάνω κοινού γνωρίσματος που τις διακρίνει ως μια ευρύτερη κατηγορία, δεν είναι καθόλου ομοιογενής. Οι διαφορές, ιδιαίτερα στην ποσότητα των διαθέσιμων (ιδιόκτητων ή μη) παραγωγικών πόρων και στις στρατηγικές αναπαραγωγής, που επιβάλλει ο όγκος των πόρων αυτών, στα επιμέρους νοικοκυριά σε σχέση με την οργάνωση της διάθεσής τους και τους στόχους που πρέπει να εξυπηρετήσουν, είναι πολύ μεγάλες (Μωυσίδης, 1993).

Η ελληνική γεωργία εξακολουθεί να κυριαρχείται από μικρής κλίμακας οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, από κατακερματισμένες εκμεταλλεύσεις και από μια ακραία ποικιλομορφία και ετερογένεια των κοινωνικών και παραγωγικών συστημάτων (γήρανση των αγροτών και θηλυκοποίηση της γεωργίας (Κασίμης και Παπαδόπουλος 1997, Δαμιανάκος 1999, Γούσιος 2006, Kasimis et al. 2010). Εκτός από τις επιβιωτικές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις υπάρχουν κι εκείνες που έχουν επιχειρηματική μορφή ή/και

εκείνες που αντιμετωπίζουν τη διατήρηση της εκμετάλλευσης ως προέκταση ενός τρόπου ζωής (Παπαδόπουλος, 2008).

Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι η μελέτη της οικογενειακής γεωργίας είναι κεντρικής σημασίας για την εξέταση του μετασχηματισμού της υπαίθρου, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στις αναπτυγμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης (Παπαδόπουλος, 2008).

Ο χαρακτήρας και ο μετασχηματισμός της οικογενειακής γεωργίας στην Ελλάδα είναι αντικείμενο σχετικά πρόσφατης συζήτησης. Στην πραγματικότητα, η συζήτηση αυτή ξεκίνησε μόλις τη δεκαετία του 50. Οι απόπειρες κατασκευής, σε θεωρητικό επίπεδο, ενός μοντέλου οικογενειακής γεωργίας στην Ελλάδα αντιμετώπισαν δύο αξιόπερα προβλήματα: είτε χρησιμοποίησαν προκατασκευασμένες θεωρητικές κατασκευές, οι οποίες σαν αποτέλεσμα αγνόησαν την αγροτική ποικιλομορφία, είτε στηρίχθηκαν υπέρμετρα σε θεωρητικές υποθέσεις και απέφυγαν την όποια σοβαρή προσπάθεια εμπειρικής επαλήθευσής τους (Kasimis and Papadopoulos, 1997).

Η συζήτηση για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην ελληνική γεωργία συνδέεται άμεσα με τη λύση και την κατεύθυνση που δόθηκε στο «αγροτικό ζήτημα» στην Ελλάδα με την αγροτική μεταρρύθμιση (Damianakos, 1997). Μέχρι το μεσοπόλεμο, οι περισσότερες από τις λύσεις που δόθηκαν στο αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα σχετίζονται, σε μεγάλο βαθμό, με την «εθνοτική» διαδικασία, δηλαδή τη διαδικασία δημιουργίας του ελληνικού κράτους (Σακελλαρόπουλος, 1991). Οι διαδοχικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες ολοκληρώνονται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, ήταν αναπόσπαστο τμήμα της κρατικής πολιτικής που ακολουθήθηκε στον αγροτικό τομέα και εδραίωσαν το σημαντικό κοινωνικό ρόλο των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων οδηγώντας σε μόνιμη υποταγή της γεωργίας στην εμπορευματοποιημένη οικονομία (Louloudis, Martinos, Panagiotou, 1989). Ήδη από το 1950, η ελληνική γεωργία είχε εμπλακεί σε μία κίνηση εκσυγχρονισμού, υποδεικνύοντας ότι ο τρόπος που επέλεξε τόσο το κράτος όσο και οι αγρότες ήταν προς έναν εντατικό και παραγωγικό τομέα της γεωργίας (Goussios, 1995). Κατά την περίοδο μετά το 1960, ο ραγδαίος γεωργικός εκσυγχρονισμός συνδέθηκε με διαρθρωτικές αλλαγές της οικογενειακής γεωργίας στη χώρα, οι οποίες αφορούσαν στο μέγεθος της

εκμετάλλευσης, στην εκμηχάνιση της παραγωγής, στη χρήση της τεχνολογίας κτλ. Στις αρχές του 1960, στην οικογένεια ανήκουν πλέον τα μέσα παραγωγής (Damianakos, 1997). Η κρατική παρέμβαση στη γεωργία κατευθύνθηκε, εν μέρει, στη στήριξη του αγροτικού εισοδήματος και στην επιδότηση της αγροτικής παραγωγής. (Kasimis and Papadopoulos, 1997). Οι παρεμβάσεις αυτές οδήγησαν σε μια γεωργική δομή άμεσα εξαρτημένη από την κρατική στήριξη (Μαραβέγιας, 1992). Μακριά από την επιδίωξη των κερδών, οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις εξακολουθούν να έχουν τον ίδιο στόχο, δηλαδή να στηρίξουν τις οικογένειές τους και να αναπαράγουν τα μέσα παραγωγής. Ακόμα κι αν οι περισσότεροι αγρότες παράγουν για την αγορά, η παραγωγή είναι μη-μηχανοποιημένη και πωλούν μόνο ότι η οικογένεια δεν καταναλώνει. Παρόλα αυτά, η σημαντική πρόοδος που έχει επιτευχθεί από την ελληνική γεωργία από το 1950 δεν είναι ομοιόμορφη σε όλες τις γεωγραφικές περιοχές. Η ποικιλομορφία του φυσικού περιβάλλοντος η οποία χαρακτηρίζεται από έντονες αντιθέσεις στο ανάγλυφο και το κλίμα, οι φυσικές δυσκολίες στις ορεινές ζώνες, καθώς οι κρατικές πολιτικές για την διαχείριση και την αξιοποίηση της γης, οι οποίες επικεντρώθηκαν στις πεδιάδες και κοιλάδες της χώρας, έχουν συσταθεί πραγματικοί παράγοντες της ποικιλομορφίας της γεωργίας (Goussios, 1995). Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο των τάσεων εκείνης της περιόδου είναι ο πολλαπλασιασμός των τύπων γεωργίας, οι οποίες έχουν οδηγήσει πολλά είδη των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής να συνυπάρχουν στο ίδιο αγρόκτημα (Damianakos, 1997). Το κράτος, αντιμέτωπο με το πιεστικό πρόβλημα του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο, διευκόλυνε την αγροτική έξοδο κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960, ενώ, τη δεκαετία του 1970, δημιούργησε τις αναγκαίες συνθήκες για την διατήρηση της οικογενειακής γεωργίας (Kasimis and Papadopoulos, 1997). Η Sutton (1988), θεωρεί ότι οποιοδήποτε είδος μετανάστευσης είναι μια στρατηγική εμπλοκής της οικογενειακής εκμετάλλευσης στο ευρύτερο οικονομικό σύστημα. Αυτή η «προβληματική», διαφέρει από εκείνη του Βεργόπουλου (1975), ο οποίος θεωρεί την εγκατάλειψη της υπαίθρου ως συνέπεια της εμπορευματοποίησης της γεωργικής παραγωγής και της άνισης ανταλλαγής, η οποία οδηγεί σε ένα αγροτικό έλλειμμα του προϋπολογισμού των νοικοκυριών.

Για την Sutton, ως εκ τούτου, η αγροτική έξοδος είναι μάλλον μια

στρατηγική για την σύνδεση με την «εμπορευματοποίηση», το σύστημα παραγωγής που είναι κυρίαρχο στην Ελλάδα εδώ και αιώνες. Παρόμοιες είναι οι απόψεις του Καραποστόλη (1978), ο οποίος εξήγησε τη μετανάστευση όσον αφορά την κοινωνική φυσιολογία της αγροτικής οικογένειας στην Ελλάδα. Για τον Καραποστόλη η έξοδος κάποιων μελών της οικογένειας αντικατοπτρίζει μια αντίδραση έναντι του ελλείμματος της οικογένειας το οποίο μόνο τα εμβάσματα των μεταναστών είναι σε θέση να καλύψουν. Από την άποψη αυτή, οι μετανάστες μέλη της οικογένειας, στις περισσότερες περιπτώσεις, διατηρούν τους δεσμούς με τις οικογένειές τους και επινοούν τρόπους και πρακτικές της κοινωνικής προστασίας για την υποστήριξη των γονέων και των οικογενειών τους. Αυτό ,με ένα ηθικό κώδικα, θεωρείται ως το κύριο χαρακτηριστικό της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας, η οποία έχει επιβιώσει μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η μετανάστευση δεν οδήγησε στην αναμενόμενη αναδιανομή της γης στις αγροτικές περιοχές (Burgel 1978), όμως συνέβαλε τα μέγιστα για την επιβίωση της οικογένειας (Kasimis and Papadopoulos 2001).

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, η μελέτη της ανάπτυξης μετατοπίστηκε προς την σε μακρο-επίπεδο πολιτική οικονομία (Bika, 2007). Έτσι, ο νεο-Μαρξισμός και οι «θεωρίες της ανάπτυξης», αποτέλεσαν τη βάση της κριτικής σχετικά με το δρόμο που ακολουθεί η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη χώρα. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις των συγγραφέων που ασχολήθηκαν με τα ζητήματα της ανάπτυξης του καπιταλισμού στη γεωργία ήταν κυρίως μαρξιστικές. Κατά τη δεκαετία αυτή, υπήρξε μια αναγέννηση της ακαδημαϊκής συζήτηση για το θέμα αυτό, με βάση την εμπειρία των γεωργών στην αγροτική Ελλάδα. Η μακρόχρονη διαμάχη μεταξύ των πολιτικών οικονομολόγων σχετικά με το ρόλο της οικογενειακής μονάδας στη διαδικασία της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής στην ύπαιθρο, απευθύνεται εμμέσως στο φαινόμενο της αγροτικής εκβιομηχάνισης (Kasimis and Papadopoulos, 1997). Το κεντρικό πρόβλημα στην πολιτική προοπτική της οικονομίας είναι αν το ότι η παραγωγή οργανώνεται γύρω από τη μονάδα νοικοκυριού της οικογένειας είναι ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της γεωργίας (Chayanov 1966; Friedman 1978), ή ένα μεταβατικό φαινόμενο κατά τη διαδικασία της επέκτασης του βιομηχανικού καπιταλισμού στην ύπαιθρο (Lenin 1963; Brenner 1977).

Η διαμάχη, ανάμεσα στον Βεργόπουλο (1975, 1978) και στον Μουζέλη

(1978, 1979), αποδείχθηκε όχι μόνο αρκετά διαφωτιστική, όσον αφορά στα βασικά ζητήματα για το χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην ελληνική γεωργία, αλλά επίσης και αντιπροσωπευτική των προσεγγίσεων που αποτέλεσαν τη βάση για τη θεώρηση της οικογενειακής εκμετάλλευσης. (Kasimis and Papadopoulos , 1997).

Η εξέταση του Βεργόπουλου και του Μουζέλη, της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας της οικογενειακής εκμετάλλευσης βασίστηκε στο απλό σχήμα γεωργίας έναντι βιομηχανίας (Bika, 2007). Ένα από τα κύρια επιχειρήματα του Βεργόπουλου (1975) ήταν ότι υπάρχει ένα είδος «άνισης ανταλλαγής» ανάμεσα στη γεωργία και τη βιομηχανία , μια διαδικασία την οποία διευκόλυνε το ελληνικό κράτος, μέσω του ελέγχου των τιμών και της φορολογίας των αγροτικών προϊόντων και την ανάγκη προσαρμογής στην αγορά. Η οικογενειακή γεωργία, επιβιώνει παρά την ύπαρξη των μηχανισμών αυτών και όχι εξαιτίας αυτών. Έτσι, η οικογενειακή γεωργία είναι πιο έτοιμη σε σχέση με την υποτιθέμενη καπιταλιστική επιχείρηση στο να μεταβάλλει την παραγωγή της, την κατανάλωσή της, την εξειδίκευσή της, τις επενδύσεις της και την εργασία της. Με αυτό τον τρόπο, η οικογενειακή γεωργία φαίνεται να προσαρμόζεται κατάλληλα στις επιταγές του «αστικού καπιταλισμού». Η ελληνική οικογενειακή γεωργία χαρακτηρίζεται από υψηλή παραγωγικότητα της εργασίας, γεγονός που αποτελεί το συγκριτικό της πλεονέκτημα. Η οικογενειακή γεωργία στην Ελλάδα υπόκειται σε έναν ιδιόρρυθμο τύπο καπιταλιστικής διείσδυσης, ο οποίος δεν αφορά στην ανάπτυξη καθαρών καπιταλιστικών επιχειρήσεων στη γεωργία, αλλά στη δημιουργία ενός «ιδιαίτερου» τύπου «γεωργικής εκμετάλλευσης». Αντίθετα, για τον Μουζέλη (1978) το επιχείρημα περί υψηλής παραγωγικότητας στη γεωργία στηρίζεται σε ανεπαρκείς αποδείξεις. Στην πραγματικότητα, η ελληνική γεωργία υστερεί αρκετά σε σύγκριση με τη γεωργία των χωρών της Δυτικής Ευρώπης.

Παρά τις πολλές διαφωνίες τους, και οι δύο συγγραφείς συμφώνησαν ότι υπήρχε μια αρνητική σύνδεση μεταξύ της καπιταλιστικής οικονομίας και της οικογενειακής εκμετάλλευσης , γεγονός που υποδηλώνει μια τη συστηματική μεταφορά πόρων από τη δεύτερη στη πρώτη (Bika, 2007).

Αντίθετος επίσης με τον Βεργόπουλο είναι ο Ψυχογιός (1982), ο οποίος παρουσιάζει μια διαφορετική προσέγγιση σ' ότι αφορά στη λειτουργία της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός δεν έχει

καταστρέφει τον «οικιακό τρόπο παραγωγής», κυρίως, λόγω του ότι ο τελευταίος παράγει φθηνότερα από ότι η καπιταλιστική επιχείρηση. Στον οικιακό τρόπο παραγωγής η κυκλοφορία της εργατικής δύναμης μπορεί να ελεγχθεί καλύτερα και, ως αποτέλεσμα, να χρησιμοποιηθεί από τον καπιταλισμό ως μια δεξαμενή εργασίας. Αυτή η ευελιξία της εργασίας στην οικογενειακή εκμετάλλευση θεωρείται από τον Ψυχογιό ως απόδειξη της διατήρησης των «χωρικών», ενώ κάποιος μπορεί να ισχυρισθεί ότι ο χαρακτήρας αυτού του τύπου διαχείρισης της εργασίας έχει μια καινοτομική διάσταση και, στην πραγματικότητα, πρόκειται για έναν μετασχηματισμό που έχει την αιτία του στις ίδιες τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. (Kasimis and Papadopoulos , 1997).

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, το βάρος της θεωρητικής συζήτησης γύρω από την οικογενειακή γεωργία φαίνεται να μετατοπίζεται από την ανάπτυξη θεωρητικών μοντέλων και/ή τη μακρο-κοινωνική έρευνα της ανάπτυξης του καπιταλισμού στην ελληνική γεωργία σε εμπειρικές έρευνες σε μικρο-επίπεδο που αφορούν στα χαρακτηριστικά της οικογενειακής γεωργίας και της διαδικασίας διαφοροποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. (Kasimis and Papadopoulos 1997; Bika 2007). Αυτή η μετατόπιση της μεθοδολογίας συνενώθηκε με την εξέλιξη της συζήτησης σε δύο κατευθύνσεις τη θέση της «προλεταριοποίησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης μέσω της πόλωσης» και τη θέση της «διατήρησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης μέσω της διαφοροποίησης». Η πρώτη προσέγγιση υποχωρεί σε μια «ιδεολογικοποίηση» των τάσεων μετασχηματισμού της οικογενειακής γεωργίας και σε ανεπαρκώς αιτιολογημένες γενικεύσεις, ενώ, αντίθετα, η δεύτερη προσέγγιση, στηρίζεται, δυσανάλογα στη χρήση εμπειρικών στοιχείων, διστάζοντας να προχωρήσει σε γενικεύσεις, όπως και στο να συναρτήσει μια ολοκληρωμένη θεώρηση της οικογενειακής γεωργίας (Kasimis and Papadopoulos, 1997)

2.1.1 Η θέση της «προλεταριοποίησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης μέσω της πόλωσης»⁶

Εξετάζοντας τη διαδικασία συγκέντρωσης της γεωργικής γης, ο Μωυσίδης (1986) παρατηρεί μια σημαντική μεταβίβαση γης, κυρίως μέσω ενοικίασης γεωργικής γης, από τις μικρότερες στις μεγαλύτερες οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Αυτός ο φαινομενικός εκτοπισμός των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων αποδεικνύει την ύπαρξη μιας λανθάνουσας διαδικασίας προλεταριοποίησης στην ελληνική γεωργία. Επιπλέον, η ύπαρξη εξωγεωργικής απασχόλησης συνδέεται από το Μωυσίδη με τις μικρού μεγέθους οικογενειακές εκμεταλλεύσεις και θεωρείται ως ένα στοιχείο κοινωνικοοικονομικής διαφοροποίησης προς την κατεύθυνση της προλεταριοποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων (Μωυσίδης, 1994). Σε μια επανεπεξεργασία των χαρακτηριστικών της οικογενειακής γεωργίας η οποία καταλήγει στην άποψη ότι, παρά την αργή διαδικασία συγκέντρωσης της γης στην ελληνική γεωργία, υπάρχει μια σταθερή, αλλά παράλληλη διαδικασία περιθωριοποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, η οποία οδηγεί στη εξαφάνισή τους. (Kasimis and Papadopoulos, 1997) Αν και ο Μωυσίδης έχει προχωρήσει σε μια τυπολόγηση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα, εμμένει στο διαχωρισμό ανάμεσα στις μεγάλες και στις μικρού μεγέθους οικογενειακές εκμεταλλεύσεις (Μωυσίδης, 1994)

Όπως παρατηρούν οι Kasimis and Papadopoulos (1997), οι απόψεις οι οποίες προβλέπουν τη συρρίκνωση του γεωργικού πληθυσμού, διατηρούνται, σε μεγάλο βαθμό, αλώβητες και αποτελούν την κρατούσα άποψη μεταξύ των συγγραφέων που ασχολούνται με την αγροτική κοινωνία. Ένα μεγάλο μέρος των συγγραφέων αυτών πιστεύει ότι η οικογενειακή γεωργία στην Ελλάδα θα υποκύψει, τελικά, σε ένα μοντέλο παρόμοιο με αυτό που επικρατεί στη Δυτική Ευρώπη, δηλαδή σε ένα μοντέλο που στηρίζεται στην μεγάλη μεγέθους εντατική καλλιέργεια, και το οποίο, ουσιαστικά, συνδέεται με ένα

⁶ Αντλείται από το άρθρο των Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Γ.(1999) «Η Διατήρηση της Οικογενειακής Γεωργίας και η Καπιταλιστική Ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μια Κριτική Ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας», στο Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (εισ.- επιμ.), Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα, Αθήνα: Πλέθρον / ΕΚΚΕ, 1999, σελ. 85-114.

«παραγωγικίστικο» καθεστώς παραγωγής (Μωυσίδης, 1994, Πανισίδης, 1992, Λιοδάκης, 1994). Από την άλλη πλευρά, επισημάνεται ο «καθυστερημένος» χαρακτήρας της ελληνικής γεωργίας και η κυριαρχία των μικρών ή/και περιθωριακών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων (Goussios, 1995, Damianakos, 1997). Κάθε μια από τις παραπάνω απόψεις, κλίνει προς την εξέταση διαφορετικών πλευρών της ελληνικής γεωργίας. Ενώ η πρώτη άποψη στηρίζει τα επιχειρήματά της σε οικονομικά κριτήρια (όπως η ιδιοκτησία, η απασχόληση, η διαδικασία παραγωγής, τα ενοίκια γης, η απόδοση, κ.ά.), η δεύτερη τονίζει τη σημασία των κοινωνικογεωγραφικών και εθνογραφικών κριτηρίων (τοπικότητα, περιβάλλον, οικογένεια, άτυπα δίκτυα, κτλ.).

2.1.2 Η θέση της «διατήρησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης μέσω της διαφοροποίησης»

Υπάρχουν δύο προσεγγίσεις στην μελέτη της διαφοροποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα. Η πρώτη προσέγγιση εξετάζει τη φύση της σχέσης μεταξύ της μεταπολεμικής ελληνικής οικογενειακής γεωργίας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η ρύθμιση των τιμών από το ελληνικό κράτος, η αγροτική μεταρρύθμιση και άλλες παρόμοιες πολιτικές, οδήγησαν στον γεωργικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας που προκάλεσε διαφοροποίηση στην ελληνική οικογενειακή εκμετάλλευση από γεωγραφική άποψη (πεδινές/ορεινές περιοχές) (Louloudis et al. 1989). Η δεύτερη προσέγγιση εξετάζοντας τη διάρθρωση της απασχόλησης στον αγροτικό χώρο, τόνισε το ρόλο της πολυαπασχόλησης για την αναπαραγωγή των αγροτικών νοικοκυριών και την επιβίωσή τους (Κασίμης και Ντεμούσης, 1987).

Σχετικά με την πρώτη προσέγγιση της διαφοροποίησης των ελληνικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, οι Louloudis et al. (1989) μελετώντας τόσο τις πεδινές όσο και τις ορεινές αγροτικές κοινότητες, παρατήρησαν διαφοροποιήσεις ανάμεσά τους. Οι Louloudis et al. (1989) διαχωρίζουν τις ορεινές περιοχές, όπου οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις δεν συνδέονται με την καπιταλιστική οικονομία και τείνουν προς την επιβιωτική ή αυτάρκη

γεωργία, και τις πεδινές περιοχές, όπου οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις ωφελούνται τα μέγιστα από τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας. Η διαδικασία εκσυγχρονισμού που πραγματοποιείται μέσω της εισαγωγής προηγμένων τεχνολογιών δεν επέδρασε «θετικά» στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις των ορεινών περιοχών, ενώ η κρατική υποστήριξη είναι περιορισμένη και, ουσιαστικά, οι ευκαιρίες οικονομικής ανάπτυξης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στις περιοχές αυτές είναι σημαντικά μειωμένες. Από την άλλη πλευρά, για τις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις των πεδινών περιοχών, ο γεωργικός εκσυγχρονισμός και η κρατική υποστήριξη συμβαδίζουν, ενώ η κρατική αγροτική πολιτική στοχεύει σε μεγάλο βαθμό στη διατήρηση του πολιτικού ελέγχου στην ύπαιθρο (Louloudis et al. 1989). Έτσι, η κρατική αγροτική πολιτική έχει ένα διπλό ρόλο ως παράγοντας διαφοροποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων τόσο σε γεωγραφικό (ορεινές απέναντι στις πεδινές περιοχές) όσο και σε τοπικό επίπεδο (Kasimis and Papadopoulos, 1997). Πλεονέκτημα αυτής της άποψης, θεωρείται από τους Kasimis και Papadopoulos (1997), η ενσωμάτωση εξω-τοπικών διαδικασιών στη μελέτη της ελληνικής οικογενειακής γεωργίας. Παρόλα αυτά, δεν εξετάζει ζητήματα διαφοροποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων όπως αυτά λαμβάνουν χώρα στο τοπικό και στο τομεακό επίπεδο.

Σχετικά με την δεύτερη προσέγγιση της διαφοροποίησης των ελληνικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, ο Κασίμης (1988), υπογράμμισε την σημασία της επέκτασης της εξω-αγροτικής απασχόλησης στην ύπαιθρο. Η εξω-αγροτική απασχόληση ως αναπόσπαστο τμήμα των στρατηγικών πολυαπασχόλησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων αποτελεί μια μορφή ενσωμάτωσης στον καπιταλισμό και, ταυτόχρονα, οδηγεί στην κοινωνικοοικονομική τους διαφοροποίηση. Έτσι, ενώ αρχικά η πολυαπασχόληση θεωρήθηκε ως ένα μεταβατικό στάδιο που σηματοδοτούσε την έξοδο των μικρότερων οικογενειακών εκμεταλλεύσεων από τη γεωργία (Κασίμης και Ντεμούσης, 1987), αργότερα αυτή παρουσιάζεται στο πλαίσιο των στρατηγικών της ίδιας της οικογενειακής εκμετάλλευσης η οποία επιβιώνει ή/και μετασχηματίζεται (Kasimis and Papadopoulos, 1997).

Είναι φανερό λοιπόν, ότι η ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας εξακολουθεί να καθορίζεται από την επικράτηση της οικογενειακής εργασίας και από τη διατήρηση ενός μεγάλου αριθμού μικρών και μεσαίων γεωργικών

εκμεταλλεύσεων. Το οικογενειακό αγρόκτημα φαίνεται να μπορεί να ξεπεράσει τα όρια που επιβάλλονται από το μικρό του μέγεθος.

Στην πραγματικότητα, η τοπική αγροτική κοινωνία τείνει να κινείται σε μία από τις δύο κατευθύνσεις: είτε αποκλειστικής ενασχόλησης με την γεωργία ή το αγροτικό εισόδημα συμπληρώνεται από πολλαπλές δραστηριότητες. Ο Καραβίδας, γεωπόνος, ερευνητής και συγγραφέας του Μεσοπολέμου, υποστήριξε ότι η ελληνική οικογενειακή εκμετάλλευση έχει συνδυάσει αρχές της γεωργίας με μη γεωργικές δραστηριότητες για την εξασφάλιση της επιβίωσης της, ή / και για ένα καλύτερο βιοτικό επίπεδο (Kasimis and Papadopoulos 2001).

Αυτό που είναι μοναδικό, ωστόσο, είναι ότι η συνεργασία εντός του τοπικού συστήματος, που αντλεί τη δύναμή της από την αλληλεγγύη του χωριού, βοηθά να συνενωθούν αυτές οι δύο κατηγορίες της αγροτικής κοινωνίας (Goussios, 1995). Η οργάνωση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, βάσει της συμμετοχής τους στα διάφορα επίπεδα και μορφές της άτυπης και της επίσημης συνεργασίας εντός της κοινότητας, παράλληλα και σε σχέση με το κράτος, τους συνεταιριστικούς και ιδιωτικούς τομείς σε περιφερειακό επίπεδο, έχουν τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουν τις επιταγές του παραγωγικού μοντέλου και της σύγχρονης οικονομίας, χωρίς να απομονωθούν από το περιβάλλοντα κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο. Σε αυτό το πλαίσιο, η οικογένεια οργανώνει τους στόχους της σε σχέση με καθένα από τα μέλη της ή προσαρμόζει τους στόχους κάθε μέλους της με την ενσωμάτωσή του στη συνολική οικογένειά, με την τάση να επικεντρώνονται στους εκτός γεωργίας στόχους και σε δραστηριότητες, όταν οι συνθήκες για ανάπτυξη είναι κατάλληλες. Έτσι, στην οικογενειακή εκμετάλλευση γίνονται προσπάθειες να ξεπεραστούν οι ανεπάρκειες τόσο του φυσικού περιβάλλοντος όσο και του γεωργικού τομέα, με προσφυγή στην κοινωνική αλληλεγγύη και σε εξωτερικές πηγές εισοδήματος (Goussios, 1995).

Στις μέρες μας για να επιβιώσουν οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, είναι εμφανές ότι πρέπει να συνδυάσουν τις εσωτερικές σχέσεις μέσα στην ίδια την οικογενειακή εκμετάλλευση, καθώς και τη σύνδεσή της με την εξωτερική οικονομία.

Οι εσωτερικές σχέσεις στην ίδια την οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελούν ένα ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό των ελληνικών οικογενειακών

εκμεταλλεύσεων. Ο στόχος της αναπαραγωγής της οικογενειακής εκμετάλλευσης έχει έναν έντονο επιβιωτικό χαρακτήρα, ο οποίος με τη σειρά του καθορίζεται από τα εσωτερικά χαρακτηριστικά της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Η έμφαση στις εσωτερικές σχέσεις μέσα στην οικογενειακή εκμετάλλευση μπορεί να συσχετισθεί με τις στρατηγικές που αναπτύσσουν οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, με στόχο την επιβίωση ή/και την κοινωνική και οικονομική ανέλιξή τους (Kasimis and Papadopoulos, 1997). Τόσο οι τοπικές γεωργικές δομές, όσο και οι περιφερειακές αγορές εργασίας συνιστούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο, ζητήματα όπως η ιδιοκτησία της γης, η εκμηχάνιση, η ενοικίαση της γεωργικής γης, οι επενδύσεις, η κληρονομιά της γεωργικής γης, η διαδοχή στην εκμετάλλευση, η οικογενειακή και μη-οικογενειακή εργασία, τα έθιμα, οι πελατειακές σχέσεις κ.ά. επηρεάζουν, σε μεγάλο βαθμό, την επιβίωση ή/και τη διαφοροποίηση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων (Kasimis and Zakoroulou, 1993).

Παράλληλα, ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί και στις εξωτερικές σχέσεις της οικογενειακής εκμετάλλευσης, οι οποίες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία διαφοροποίησης των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα. Νωρίς στην ιστορία του σύγχρονου ελληνικού κράτους, η γεωργία, και κυρίως η οικογενειακή γεωργία, απέκτησε εξωστρεφή προσανατολισμό στην ανάπτυξη δεσμών με τις ξένες αγορές. Αυτό που διαφοροποιεί την οικογενειακή εκμετάλλευση από τις άλλες μορφές οργάνωσης είναι ότι υπήρξε ιστορικά ανοιχτή, ήταν φανερός ο εξωστρεφής χαρακτήρας της με το περιβάλλον της οικονομίας και πιο συγκεκριμένα με την αγορά (Kasimis and Papadopoulos, 2001). Η κοινωνική κινητικότητα (π.χ. κυκλική, εποχιακή ή επαγγελματική) των αγροτών σε σχέση με το ρόλο του ελληνικού κράτους στη μεταρρύθμιση γης για τη δημιουργία μιας μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης, το φορολογικό σύστημα και η διεύρυνση του δημόσιου τομέα (Dertilis, 1993), προώθησαν έναν εξωστρεφή προσανατολισμό του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού. Αυτό συνήθως συνδέεται με τη λεγόμενη μικροαστικοποίηση της ελληνικής οικογενειακής εκμετάλλευσης, η οποία ξεκίνησε κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και εντάθηκε κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου (Τσουκαλάς, 1987). Η εγκατάλειψη της υπαίθρου αποτελεί συχνά μια στρατηγική αντίδρασης της οικογένειας σε εξωτερικές οικονομικές πιέσεις (Sutton 1983). Εξάλλου, όπως υποστηρίζει και ο

Damianakos (1997), η έρευνα για το επονομαζόμενο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας έχει αποδειχθεί ότι είναι ανεξάντλητη, ιδιαίτερα από τη στιγμή που μεγάλος αριθμός εξωτερικών παραγόντων (όπως π.χ. το κράτος, η παγκόσμια οικονομία, το αγροτοβιομηχανικό σύμπλεγμα, το κεφάλαιο κτλ.) ασκούν πίεση για τον μετασχηματισμό και την διαφοροποίηση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων.

Τέλος, αυτό που αξίζει να σημειωθεί, όσο αφορά την οικογενειακή εκμετάλλευση στην Ελλάδα, είναι η τυπολογία τριών βασικών μορφών της οικογενειακής γεωργίας στη χώρα: α) «εκσυγχρονισμένη οικογενειακή γεωργία», η οποία περιλαμβάνει τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις με αποκλειστικά ή κυρίως γεωργικά χαρακτηριστικά, όπως σύγχρονη οργάνωση της εργασίας και της παραγωγής, υιοθέτηση καινοτομιών, προσαρμογή στις υπάρχουσες κάθε φορά συνθήκες της αγοράς, ανάπτυξη επιχειρηματικής συμπεριφοράς, και ούτω καθεξής. β) «ενδιαμέση οικογενειακή γεωργία», η οποία περιλαμβάνει τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις που βασίζονται εν μέρει, ή κυρίως, στις πολλαπλές δραστηριότητες, δηλαδή συνδυάζουν γεωργικές και μη γεωργικές δραστηριότητες (Δαμιανός et al. 1991), και γ) «παραδοσιακή οικογενειακή γεωργία», η οποία περιλαμβάνει όλες τις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις που ακολουθούν παραδοσιακές μεθόδους καλλιέργειας, παραδοσιακές καλλιέργειες, και είναι επαγγελματικά, οικονομικά και δημογραφικά σε μειονεκτική θέση (Kasimis and Papadopoulos 1994).

2.2 Η πολυαπασχόληση στην ελληνική οικογενειακή εκμετάλλευση

Οι σύγχρονες τάσεις που αφορούν τη συγκέντρωση γεωργικής γης, τη μείωση της γεωργικής απασχόλησης και την απεμπλοκή των μελών της οικογένειας από την εκμετάλλευση τους τροφοδοτούν τη διαδικασία της αποαγροτοποίησης⁷ της ελληνικής υπαίθρου, που δεν είναι ένα νέο

⁷ Η έννοια της αποαγροτοποίησης της υπαίθρου συνδέεται με τον αγροτικό μετασχηματισμό και παραπέμπει στη συνεχώς μειούμενη σημασία της γεωργίας στις οικονομίες των βιομηχανικά αναπτυσσόμενων κοινωνιών.

φαινόμενο αν και παρουσιάζει τάσεις επιτάχυνσης τις τελευταίες δεκαετίες (Παπαδόπουλος , 2008).

Η διαδικασία αποαγροτοποίησης δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί πλήρως αν δεν συσχετιστεί με τρεις αλληλοτροφοδοτούμενες τάσεις που εκτυλίσσονται στην ελληνική ύπαιθρο, και οι οποίες εντάθηκαν ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Η πρώτη τάση αναφέρεται στην επαγγελματοποίηση της οικογενειακής γεωργίας, η οποία όμως στο κοινωνικό πεδίο «σκοντάφτει» στην απαξίωση της γεωργικής δραστηριότητας λόγω της σκληρής χειρωνακτικής εργασίας που απαιτείται και στην αδύναμη κοινωνική ταυτότητα που τη συνοδεύει. Οι γνώμες των αγροτών σε αρκετές μελέτες (Γιδαράκου 1999; Σαφίλιου και Παπαδόπουλος 2004; Kizos et al 2010,) αποκαλύπτουν την έλλειψη ελκυστικότητας των αγροτικών επαγγελμάτων στην Ελλάδα. Δεν είναι έκπληξη, επομένως, ότι η πρώτη και η σημαντικότερη επιλογή των αγροτικών νοικοκυριών είναι τα επαγγέλματα εκτός της γεωργικής εκμετάλλευσης και σε τομείς εκτός γεωργίας (Kizos et al. 2011).Εξάλλου, όπως παρατηρεί και ο Damianakos (1997), η ελληνική αγροτική οικογένεια «λατρεύει» την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Όλη η οικογένεια εμπλέκεται και συχνά κάνει μεγάλες θυσίες, έτσι ώστε τουλάχιστον ένα παιδί να μπορεί να πάει στο πανεπιστήμιο. Το ποσοστό των παιδιών των αγροτών που είναι στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι ένα από τα υψηλότερα στην Ευρώπη.

Η δεύτερη τάση αφορά στη θηλυκοποίηση των μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, που αποτελεί μία ιδιόμορφη μορφή εξέλιξης της ελληνικής υπαίθρου. Η παρατηρούμενη αύξηση του αριθμού των γυναικών κατόχων αγροτικής εκμετάλλευσης οφείλεται κατά κύριο λόγο στη μεταβίβαση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων σ' αυτές εξαιτίας ορισμένων χαρακτηριστικών που αφορούν ιδιαίτερα τις μικρότερες σε μέγεθος εκμεταλλεύσεις. Πιο συγκεκριμένα, οι μικρές εκμεταλλεύσεις δεν μπορούν να εξασφαλίσουν πλήρη απασχόληση για ένα άτομο, και άρα οι πολυάσχολοι άντρες κάτοχοι εκμεταλλεύσεων αναθέτουν την εκμετάλλευση στη σύζυγο τους. Επιπλέον, οι λιγότερο εντατικές καλλιέργειες προϋποθέτουν μικρότερη ενασχόληση και άρα διευκολύνουν τη μεταβίβαση στη γυναίκα σύζυγο που αναλαμβάνει τη διαχείρισή της. Η μεταβίβαση της διαχείρισης της εκμετάλλευσης στη σύζυγο μπορεί να θεωρηθεί ως μία στρατηγική οικογενειακής επιβίωσης ή , αλλιώς,

ως μια υπολογισμένη απάντηση των μικρών εκμεταλλεύσεων στις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στην ύπαιθρο με απώτερο στόχο να διατηρήσει ένα μέλος του νοικοκυριού την αγροτική επαγγελματική ταυτότητα και παράλληλα το νοικοκυριό εξασφαλίζει διαρκή πρόσβαση στους χρηματοδοτικούς πόρους από τα προωθούμενα επιδοματικά και διαρθρωτικά μέτρα της Κ.Α.Π. Συνεπώς, η αλλαγή των ρόλων των γυναικών στην οικογενειακή εκμετάλλευση και η διαχείριση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη της καλύτερης προσαρμογής των γυναικών στο ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον, αλλά και την αλληλοδιείσδυση των γεωργικών και μη γεωργικών δραστηριοτήτων και πρακτικών (Kasimis and Papadopoulos, 2001).

Η τρίτη τάση αφορά την τμηματοποίηση της αγοράς εργασίας στην ύπαιθρο, η οποία συνδέεται με δύο παράλληλες εξελίξεις στις τοπικές αγορές εργασίας. Πρόκειται κυρίως στο διαχωρισμό ανάμεσα σε εκείνους, ιδιαίτερα τους νέους, που αποφεύγουν την αγροτική απασχόληση και στοχεύουν στην εύρεση πλήρους απασχόλησης στον ιδιωτικό ή στον δημόσιο τομέα, με παράλληλη εξασφάλιση σταθερού μισθού, και σε κείνους, τους ντόπιους με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο ή μετανάστες, που δεν είναι σε θέση να επιτύχουν πλήρη απασχόληση κι έτσι αναγκάζονται να συνδυάσουν διαφορετικές εργασίες ή να υποκύψουν στην «ευέλικτη» απασχόληση. Η δεύτερη εξέλιξη συνδέεται με την απασχόληση του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο. Πιο συγκεκριμένα, οι μετανάστες έχουν συνεισφέρει σημαντικά στη μείωση ελλείψεων σε εργατικό δυναμικό και στη διαθεσιμότητα φθηνής, ευέλικτης εργασίας, στοιχεία που είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα της αγροτικής οικονομίας (Παπαδόπουλος, 2008).

Η επέκταση μη γεωργικών δραστηριοτήτων, όπως ο τουρισμός, οι κατασκευές στις αγροτικές περιοχές, η επιστροφή των κατοίκων των αστικών κέντρων προς τον τόπο προέλευσης τους και η ανάπτυξη νέων προτύπων κατανάλωσης που συνδέονται με τον ελεύθερο χρόνο και την αναψυχή έχουν δημιουργήσει ένα πολυλειτουργικό περιβάλλον στην αγροτική Ελλάδα (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 2001). Οι μικρές και κατακερματισμένες ελληνικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις έχουν οδηγήσει σε σημαντικές ανεπάρκειες στην κατανομή των πόρων με ουσιαστική επίπτωση στο κόστος παραγωγής. Η υποαξιοποίηση του εξοπλισμού των γεωργικών

εκμεταλλεύσεων και ιδιαίτερα η υποαπασχόληση του γεωργικού εργατικού δυναμικού, έχουν γίνει μόνιμα χαρακτηριστικά του τομέα (Damianos et al., 1991). Η πολυαπασχόληση για τους μικρούς αγρότες παίρνει κυρίως τη μορφή της «εξαρτημένης εργασίας» στη βιομηχανία, τον τουρισμό και τις κατασκευές (Moissidis, 1985). Το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης (του αρχηγού ή των υπολοίπων μελών της οικογενειακής εκμετάλλευσης) έχει μια σημαντική συμβολή στη διατήρηση της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης ιδίως στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές όπου, σύμφωνα με τον Ευστράτογλου-Τοδούλου (1990) η πολλαπλή απασχόληση δεν είναι μια επιλογή, αλλά μια αναγκαιότητα. Οι γεωργοί οι οποίοι είχαν ως κύρια ή δευτερεύουσα απασχόληση την γεωργία έγιναν πολυαπασχολούμενοι για την εξασφάλιση συμπληρωματικού εξωγεωργικού εισοδήματος (Koutsou et al., 2011). Η απασχόληση κυρίως ή αποκλειστικά εκτός της γεωργίας φαίνεται να είναι αποτέλεσμα της επιδείνωσης των οικονομικών συνθηκών για τα μικρά γεωργικά νοικοκυριά. Η αποκλειστική ενασχόληση με την γεωργία δεν είναι πλέον ικανή να εξασφαλίσει την κοινωνική αναπαραγωγή τους και να ικανοποιήσει τις όλο και περισσότερες αυξανόμενες αστικές συνήθειες των καταναλωτών (Damianos et al. 1991). Οι πιέσεις για τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και την αναδιάρθρωση της γεωργίας προς τις εντατικές καλλιέργειες οδήγησε ταυτόχρονα στην ανάπτυξη της εξω-γεωργικής απασχόλησης των μελών της οικογένειας και σε μεγαλύτερες εποχιακές ανάγκες για την εργασία (Zacopoulou 1999; Κασίμης και Σταθάκης 2003). Η απάντηση του νοικοκυριού στις μεταβαλλόμενες πιέσεις της κατανάλωσης και την επακόλουθη διακύμανση της συμμετοχής του σε πολλαπλές δραστηριότητες, ποικίλλει ανάλογα με το βαθμό διαφοροποίησης της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, κυρίως της γης (Kalantaridis and Labrianidis, 1999).

Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, η πολυδραστηριότητα των μελών της οικογένειας ήταν υπέρβαση και οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις παρείχαν κάποια απόδειξη της στρατηγικής προσαρμογής τους στο εξωτερικό περιβάλλον (Kasimis and Papadopoulos 2001, 2013). Η βελτίωση του επιπέδου της εκπαίδευσης και του βιοτικού επιπέδου, καθώς και η ανάπτυξη της αστικής κατανάλωσης οδήγησε στη δημιουργία υψηλών προσδοκιών από τη νέα γενιά, που αναζήτησαν απασχόληση εκτός της γεωργίας και του

αγροτικού χώρου. Επιπλέον, η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, οι συνοδευτικές αλλαγές στη δομή της οικογένειας και η έλλειψη επαρκών κοινωνικών υποδομών έχουν οδηγήσει σε αύξηση των απαιτήσεων για οικιακή εργασία (King 2000; Λαζαρίδης και Ψημμένος 2000, Παπαδόπουλος, 2006).

Αποτέλεσμα αυτών των παραγόντων είναι η αύξηση της πολυδραστηριότητας. Σήμερα, η εξω-γεωργική απασχόληση είναι ένα δομικό χαρακτηριστικό της ελληνικής οικογενειακής εκμετάλλευσης (Kizos et al 2011). Η εξω-γεωργική απασχόληση «διαχέεται» σε όλα τα μέλη των αγροτικών νοικοκυριών (Kasimis and Papadopoulos, 2013). Το μερίδιο της συζύγου που πολυαπασχολείται έχει διπλασιαστεί φθάνοντας το 15% συνολικά, αλλά με μεγαλύτερη αύξηση ρεκόρ στις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις όπου ο αρχηγός τείνει να παραμείνει σχεδόν πλήρως απασχόλησης, ενώ η σύζυγός του μπορεί να αναζητήσει απασχόληση εκτός γεωργίας (Kasimis and Papadopoulos, 2001). Οι στρατηγικές πολλαπλής δραστηριότητας των οικογενειών που εμπλέκονται στον τομέα της γεωργίας προσδιορίστηκαν ως βασικό στοιχείο της διαδικασίας ενσωμάτωσης της παραγωγής της οικογένειας στην ευρύτερη οικονομία. (Kalantaridis and Labrianidis, 1999). Ερευνητικές εργασίες για την επιβίωση και / ή πρακτικές εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικογενειακής εκμετάλλευσης δείχνουν ότι τόσο ο γεωργικός εκσυγχρονισμός όσο και η απασχόληση εκτός γεωργίας έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο για την ενσωμάτωση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στην οικονομία (Παπαδόπουλος, 1994).

Αποτελέσματα της έρευνας⁸ που διεξήχθη στον ελλαδικό χώρο έδειξε ότι η πιθανότητα συμμετοχής του αρχηγού στην εκτός εκμετάλλευσης αγορά εργασίας επηρεάζεται θετικά από την ηλικία, την εκπαίδευση, τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στον περίγυρο της εκμετάλλευσης και από τον αριθμό των παιδιών ηλικίας μικρότερης των 6 ετών που κατοικούν μαζί του. Η

⁸ Έρευνα που διεξήχθη το 1988 σε 4 νομούς της Ελλάδας (Θεσσαλονίκης, Γρεβενών, Λασιθίου, Αιτωλοακαρνανίας) για την διερεύνηση της πολυαπασχόλησης στον Ελλαδικό χώρο και δημοσιεύτηκε στο: Δαμιανός Δ.,Κασίμης Χ. Μωυσιάδης, Α. Ντεμούσης Μ. (1994), Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

πιθανότητα συμμετοχής επηρεάζεται αρνητικά από το ύψος της καθαρής αξίας της γεωργικής παραγωγής και από το ύψος του εισοδήματος από άλλες πηγές εκτός εργασίας. Με άλλα λόγια, ο αρχηγός προσφεύγει στην πολυαπασχόληση είτε διότι η απόδοση της αγροτικής του εκμετάλλευσης δεν εξασφαλίζει την αναπαραγωγή του νοικοκυριού, είτε διότι είναι μεγαλύτερη από αυτήν εντός της εκμετάλλευσης. Τέλος διαπιστώθηκε η ύπαρξη μη γραμμικής σχέσης μεταξύ ηλικίας και πιθανότητας συμμετοχής στην εκτός εκμετάλλευσης αγορά. Η προσφυγή στην πολυαπασχόληση άλλαξε, όπως ήταν φυσικό, τη σύνθεση του εισοδήματος του αγροτικού νοικοκυριού. Η ανάλυση των στατιστικών δεδομένων έδειξε ότι το αγροτικό νοικοκυριό στηρίζεται όλο και λιγότερο στη γεωργία για να εξασφαλίσει τα μέσα αναπαραγωγής του.

Με βάση διάφορα εθνικά εμπειρικά στοιχεία και έρευνες σε διαφορετικά αγροκτήματα, επιχειρείται ένας διαχωρισμός μεταξύ διαφορετικών τύπων πολυαπασχολούμενων οικογενειακών εκμεταλλεύσεων και υποστηρίζεται η ύπαρξη διαφορετικών τάσεων ή μορφών ενσωμάτωσης της εξω-γεωργικής απασχόλησης στην οικογενειακή γεωργία. Ο Κασίμης (1988), στηριζόμενος στη μελέτη τοπικών κοινωνιών, περιγράφει τέσσερις κατηγορίες πολυαπασχολούμενων αγροτικών νοικοκυριών:

- α) «μη γεωργικά» νοικοκυριά,
- β) τα «αγροτο-εργατικά» νοικοκυριά ,
- γ) τα «αγροτικά» νοικοκυριά, και
- δ) τα «αγροτικά-επιχειρηματικά» νοικοκυριά.

Στον πρώτο τύπο, το νοικοκυριό εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εξω-γεωργική απασχόληση. Η αναπαραγωγή του είναι εξασφαλισμένη σχεδόν αποκλειστικά εκτός της εκμετάλλευσης από μισθωτή εργασία στη βιομηχανία, τον τουρισμό και τις κατασκευές. Η οικονομική και κοινωνική του συμπεριφορά δεν έχει μεγάλη σχέση με την αγροτική κοινωνία. Η επιστροφή σε αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο σε γεωργικές ασχολίες θεωρείται αδύνατη.

Στο δεύτερο τύπο, το νοικοκυριό έχει συμπληρωματική γεωργική απασχόληση. Αυτά τα νοικοκυριά κατέφυγαν στην πολυαπασχόληση σε

μεταγενέστερο στάδιο στη δεκαετία του 1970, σαν αποτέλεσμα των συνεχών διαρθρωτικών αλλαγών στη γεωργία. Η αναπαραγωγή τους εξασφαλίζεται κυρίως εκτός της εκμετάλλευσης και η γεωργική απασχόληση τους έχει μόνο συμπληρωματικό ρόλο στην ολική αναπαραγωγή τους. Η μη γεωργική απασχόληση τους χαρακτηρίζεται κυρίως από μισθωτή εργασία στη βιομηχανία, στις κατασκευές και στον τουρισμό.

Στο τρίτο τύπο νοικοκυριού, ο ρόλος της εξω-γεωργικής απασχόλησης είναι συμπληρωματικός, δεδομένου ότι η γεωργία και η οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελούν τη βάση των δραστηριοτήτων του και την κύρια πηγή εισοδήματος. Η έκταση ανά εκμετάλλευση του είναι συνήθως πάνω από τον εθνικό μέσο όρο και η μη γεωργική απασχόληση έχει ένα δευτερεύον, συμπληρωματικό ρόλο. Επί πλέον τα νοικοκυριά αυτά έχουν εκσυγχρονιστεί αρκετά και στόχος τους είναι να παραμένουν στον τομέα της γεωργίας μέσω του περαιτέρω εκσυγχρονισμού και της επέκτασης. Φαίνεται να υπάρχουν δύο πιθανές μελλοντικές κατευθύνσεις για αυτά τα νοικοκυριά: μια σειρά από αυτά θα εκσυγχρονιστεί περαιτέρω και θα επεκτείνει το μέγεθος της εκμετάλλευσης, ενώ άλλοι θα κινηθούν σε μη γεωργική απασχόληση ως κύρια απασχόληση (Kasimis and Papadopoulos, 2013).

Ο τέταρτος τύπος νοικοκυριού είναι ένα νέο φαινόμενο στον ελληνικό γεωργικό τομέα. Η εξωγεωργική απασχόληση αυτών των νοικοκυριών, αν μικρή σε έκταση, έχει σαν στόχο την επέκταση των γεωργικών δραστηριοτήτων τους στην εμπορία και τη μεταποίηση γεωργικών προϊόντων. Η πολυαπασχόληση επομένως, για την κατηγορία αυτή, είναι μια επιλογή στο πλαίσιο της επέκτασης της λειτουργίας τους και δεν είναι μια αναγκαιότητα, όπως στις τρεις προηγούμενες περιπτώσεις.

Τέλος, όπως παρατηρούν οι Kasimis και Papadopoulos (2013), μαζί με τη διάδοση της πολλαπλής δραστηριότητας σε άλλα μέλη της οικογενειακής εκμετάλλευσης, την αύξηση των ευκαιριών απασχόλησης σε άλλους τομείς της οικονομίας στις αγροτικές περιοχές και τις αλλαγές στα πρότυπα απασχόλησης και στους ρόλους των δύο φύλων, μπορεί κανείς να παρατηρήσει μια αντίστοιχη επέκταση της γεωργικής δραστηριότητας στις αστικές περιοχές. Η γεωργία παύει να είναι μια δραστηριότητα που περιορίζεται στον αγροτικό πληθυσμό, αλλά έχει αρχίσει να είναι σχετική και

στους αστικούς και / ή στους περιαστικούς πληθυσμούς (Kasimis και Papadopoulos, 2013).

2.3 Η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικογενειακή εκμετάλλευση

Η είσοδος της Ελλάδας στην Ε.Ε το 1981 επιτάχυνε την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η οποία σε συνδυασμό με την άνοδο του βιοτικού και εκπαιδευτικού επιπέδου του ντόπιου πληθυσμού, απομάκρυνε κυρίως τους νέους από τις ανειδίκευτες και χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Με βάση στοιχεία από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού προκύπτει ότι οκτώ στους δέκα μετανάστες υπηκόων τρίτων χωρών απασχολείται σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους ή ανειδίκευτα, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους Έλληνες δεν ξεπερνά το 38% (Παπαδόπουλος 2010). Η αναντιστοιχία μεταξύ των θέσεων απασχόλησης και του εκπαιδευτικού επιπέδου των μεταναστών, καταδεικνύει ότι οι μετανάστες καταλαμβάνουν θέσεις στην αγορά εργασίας υποδεέστερες του εκπαιδευτικού τους επιπέδου, γεγονός που επηρεάζει την επαγγελματική τους κινητικότητα καθώς και τη μελλοντική ένταξη των μεταναστών στις διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες (Παπαδόπουλος 2010).

Μολονότι, στην αρχή η Ελλάδα συνιστούσε 'προθάλαμο' για τη μετάβαση σε άλλες χώρες της ΕΕ, σταδιακά μετατράπηκε σε μόνιμο προορισμό των μεταναστών (Kasimis and Papadopoulos 2005; Maroukis 2009). Παράλληλα, η εποχικότητα ορισμένων κλάδων της οικονομίας (όπως η γεωργία και ο τουρισμός) δημιούργησε πρόσθετες ανάγκες εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας (Kasimis and Kassimi 2004).

Παρά τον ακόμα σημαντικό ρόλο των αγροτικών εκμεταλλεύσεων για την ελληνική ύπαιθρο, διαμορφώνεται αργά αλλά σταθερά μια τάση μείωσης του αριθμού των εκμεταλλεύσεων αλλά και των απασχολούμενων μελών της οικογένειας, ενώ παράλληλα μειώνεται το ειδικό βάρος της γεωργικής στη συνολική απασχόληση αλλά και η συνεισφορά της γεωργία στο συνολικό Α.Ε.Π. (Kasimis et al., 2003). Αυτό οφείλεται και στην είσοδο στη χώρα των οικονομικών μεταναστών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό του συνόλου της γεωργικής απασχόλησης. Σύμφωνα

με μία επιτόπια έρευνα⁹, η εργασία των μεταναστών αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τη συνέχιση της γεωργικής παραγωγής και τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής γεωργίας, καθώς υποκαθιστά σε μεγάλο βαθμό (και ανάλογα με την ένταση της εργασίας και το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων) την εργασία των μελών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (Kasimis et al., 2003).

Η απασχόληση των μεταναστών έχει παίξει επίσης σημαντικό ρόλο στην επιβίωση της οικογενειακής εκμετάλλευσης σε πολλές αγροτικές περιοχές στην Ελλάδα, ιδίως στις περιθωριοποιημένες (Koutsou et al., 2011). Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τους Kasimis et al. (2010), έχει αλλάξει την κατανομή των ρόλων και τον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των μελών της οικογένειας, τόσο εντός όσο και εκτός της γεωργίας. Η μετανάστευση μετατρέπεται σε βασικό παράγοντα πληθυσμιακής αύξησης και βελτίωσης των δημογραφικών δεικτών. Η καλύτερη ηλικιακή διάρθρωση που παρουσιάζει ο αλλοδαπός πληθυσμός σε σχέση με το γηγενή, αποσοβεί ως ένα βαθμό τη δημογραφική γήρανση που εμφανίζουν πολλές περιοχές της χώρας και ιδιαίτερα οι αγροτικές (Κασίμης 2004; Kasimis and Papadopoulos 2005; Kasimis 2008). Επιπλέον, έδωσε στην οικογένεια την ευκαιρία για «επανασχεδιασμό» της κατανομής της οικογενειακής εργασίας και έξω από το αγρόκτημα (Kasimis and Papadopoulos, 2013). Η έρευνα έδειξε ότι η μη-οικογενειακή εργασία αυξήθηκε σημαντικά μετά την άφιξη των μεταναστών, παρέχεται σχεδόν αποκλειστικά από τους μετανάστες και αντιπροσωπεύει το ένα τέταρτο της συνολικής εργασίας που πραγματοποιείται στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις (Κασίμης, Ζακοπούλου, Παπαδόπουλος, 2003).

Η κάλυψη του δημογραφικού, διαρθρωτικού και κοινωνικού ελλείμματος στην ελληνική ύπαιθρο από τους νεοεισελθόντες οικονομικούς μετανάστες δε

⁹Έρευνα που αφορούσε τους δήμους Βέλου, Κισσάμου, Ινναχωρίου, Κόνιτσας και Μαστοροχωρίων και δημοσιεύτηκε στο άρθρο «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών». Κασίμης Χ, Ζακοπούλου Ε, Παπαδόπουλος Α, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, σελ.9-38, τεύχος 111-112, 2003.

συνιστά απλώς μία αυτόματη διαδικασία που εξαντλείται στην αποκατάσταση της ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργατικού δυναμικού. Ο τρόπος με τον οποίο εντάσσεται το ξένο εργατικό δυναμικό στις τοπικές οικονομίες και κοινωνίες αποκτά μία δική του δυναμική με προεκτάσεις που ξεπερνούν την απλή λειτουργία της αγοράς εργασίας. Η αναπόφευκτη λοιπόν αλληλεπίδραση αυτού του εργατικού δυναμικού με την κοινωνία υποδοχής δημιουργεί όχι μόνο νέες οικονομικές αλλά και δημογραφικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες (Kasimis et al. 2003).

Από τα παραπάνω, είναι φανερό ότι η εξέλιξη της μετανάστευσης στην Ελλάδα δεν είναι γραμμική, αλλά έχει τη δική της δυναμική. Οι μετανάστες στη χώρα δεν αποτελούν ένα ομοιογενές σύνολο, αλλά διαφοροποιούνται ανάλογα με την εθνικότητα, την οικογενειακή κατάσταση, το επίπεδο εκπαίδευσης και τη θέση που καταλαμβάνουν στην αγορά εργασίας. Το γεγονός αυτό επηρεάζει τις προοπτικές οικονομικής και κοινωνικής ένταξης τους στις διάφορες περιοχές της χώρας. Κατά συνέπεια, η συστηματική μελέτη των χαρακτηριστικών αυτών επιτρέπει τον καλύτερο σχεδιασμό μεταναστευτικών πολιτικών καθώς και το σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων κοινωνικής ένταξης. Ο παράγοντας των οικονομικών μεταναστών, επιτάχυνε και συνδιαμόρφωσε τις υφιστάμενες τάσεις που τροφοδοτούν τη διαδικασία αποαγροτοποίησης της ελληνικής υπαίθρου. Παρ' όλα αυτά, οι μετανάστες δεν αποτέλεσαν έναν αυτόνομο παράγοντα διαφοροποίησης, αν και η απασχόλησή τους επέδρασε σημαντικά σε διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της υπαίθρου (Kasimis & Papadopoulos, 2013).

2.4 Η οικογενειακή εκμετάλλευση τον 21^ο αιώνα

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχει υπάρξει πολλή συζήτηση σχετικά με το μέλλον της οικογενειακής γεωργίας. Μια σειρά από αλλαγές που έχουν λάβει χώρα τα τελευταία χρόνια έχουν μετατρέψει το πρόσωπο της αγροτικής Ελλάδας. Στο επίκεντρο αυτών των αλλαγών είναι η οικογενειακή εκμετάλλευση, η ευρωπαϊκή γεωργία και οι αναπτυξιακές αγροτικές πολιτικές (Kasimis and Papadopoulos, 2013). Οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις έχουν

μακρά ιστορία στις αγροτικές περιοχές όλου του κόσμου. Καθώς όμως όλο και πιο πολύπλοκη τεχνολογία και εμπορική διαχείριση εισάγεται στη γεωργία και στην εθνική οικονομία, τόσο πιο πολύ μεταλλάσσεται η οικογενειακή εκμετάλλευση. Αυτές οι αλληλένδετες διαδικασίες έχουν μετατρέψει σε εσωτερικό επίπεδο τις αγροτικές περιοχές, δημιουργώντας έτσι μία «νέα αγροτικότητα», η οποία χαρακτηρίζεται από συρρίκνωση της γεωργίας, ανάπτυξη του τουρισμού και των κατασκευών, αυξημένη πολυδραστηριότητα, αύξηση της απασχόλησης των μεταναστών και η αναδιοργάνωση της εργασίας και λειτουργίας της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Ωστόσο, στο περιβάλλον της οικονομικής κρίσης, οι όροι της «νέας αγροτικότητας» έχουν επηρεαστεί από την πτώση των εισοδημάτων, τη συρρίκνωση των δημοσίων υπηρεσιών και από μια «επιστροφή στην ύπαιθρο». Αυτή η «αντίστροφη «κινητικότητα έχει στοιχεία και της νεωτερικότητας και της παράδοσης: εμπλοκή με νέες μεθόδους οργάνωσης και εργασίας αλλά ταυτόχρονα ενασχόληση με τις παραδοσιακές καλλιέργειες και προϊόντα (Kasimis and Papadopoulos, 2013).

Η ικανότητα της οικογενειακής εκμετάλλευσης έχει αλλάξει σε απάντηση στις ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και στις παγκόσμιες μεταβολές. Τα αγροτικά νοικοκυριά χρησιμοποιούν τους πόρους τους με ευελιξία εν όψει της επιβίωσής τους κατά την επιδείνωση των οικονομικών συνθηκών που προκαλούνται από τον ανταγωνισμό και την ύφεση. Κατά συνέπεια, η οικογενειακή γεωργία παραμένει μια αμυντική πρακτική για πολλά αγροτικά νοικοκυριά, στον αγώνα τους για την αντιμετώπιση ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου περιβάλλοντος (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1997).

Είναι φανερό λοιπόν ότι ο αγροτικός πληθυσμός έχει ιστορικά επιδιώξει διαφορετικές στρατηγικές για να εξασφαλίσει την οικονομική του επιβίωση. Στις μέρες μας, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία σε μία βιώσιμη ολοκληρωμένη ανάπτυξη του αγροτικού χώρου, η οικογενειακή εκμετάλλευση οφείλει να συνδυάζει περισσότερα στοιχεία που συνδέονται με τις υπάρχουσες εξελίξεις. (π.χ. ανάγκη προστασίας περιβάλλοντος. Έτσι σύμφωνα με το World Rural Forum (2008) η οικογενειακή εκμετάλλευση είναι μια παραγωγική μονάδα που χαρακτηρίζεται από έναν ισχυρό δεσμό μεταξύ της οικογένειας και του εδάφους, συχνά μικρού ή μεσαίου μεγέθους, που λειτουργεί με σκοπό να κερδίζει τα προς το ζην με περιβαλλοντικά και κοινωνικά φιλικό τρόπο.

Επιπλέον, ασχολείται με την έννοια της αγροτικής οικογένειας, τονίζοντας την ικανότητά της να προσαρμοστεί στις περιβαλλοντικές και οικονομικές αλλαγές. Η οικογενειακή εκμετάλλευση αντιπροσωπεύει ένα στρατηγικό τομέα βασισμένη σε οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές λειτουργίες, γεγονός που αντικατοπτρίζει τις συνιστώσες της βιώσιμης ανάπτυξης (οικονομία, κοινωνία, περιβάλλον, πολιτισμός, τεχνολογία, ενέργεια). Αν και οι αγρότες του 21ου αιώνα είναι πιο πιθανό από ό, τι οι αγρότες στο παρελθόν να είναι γυναίκες, καθώς και μεγαλύτεροι από το μέσο εργαζόμενο, δεν είναι τόσο διαφορετικοί από τους αγρότες που προηγήθηκαν. Έχουν δεσμευτεί για τη φροντίδα της γης και την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, εργάζονται με τη φύση αντί να προσπαθούν να την ελέγξουν ή να την κατακτήσουν. Συνεπώς, οι εκμεταλλεύσεις τους είναι πιο οικονομικά βιώσιμες, καθώς και πιο φιλικές προς το περιβάλλον, επειδή η εκμετάλλευσή τους βρίσκονται σε αρμονία με τη φύση. Τείνουν να έχουν πιο άμεση επαφή με τους πελάτες τους, παράγουν τα πράγματα που οι καταναλωτές θέλουν περισσότερο, έχουν μια ισχυρή αίσθηση του σεβασμού για τους ανθρώπους και την εκτίμηση για την αξία των ανθρώπινων σχέσεων. Δεν προσπαθούν να επωφεληθούν από τους πελάτες τους να κάνουν γρήγορα κέρδη, αλλά προσπαθούν να δημιουργήσουν μακροχρόνιες σχέσεις. Συνάπτουν συνεργασίες και συνεταιρισμούς για την αγορά εξοπλισμού, για να επεξεργάζονται και να εμπορεύονται τα προϊόντα τους και γενικά να κάνουν μαζί με άλλους αγρότες πράγματα που δεν μπορούν να κάνουν μόνοι τους. Γι' αυτούς, η εκμετάλλευση είναι ένα καλό μέρος για να ζήσουν, ένα υγιές περιβάλλον, μια καλή θέση για να αναθρέψουν μια οικογένεια. Η ποιότητα ζωής είναι σαν στόχος εξίσου σημαντικός με τους οικονομικούς στόχους, συνδέονται πνευματικά μέσα από μια αίσθηση του σκοπού και του νοήματος για τη ζωή τους. Οι περισσότεροι αγρότες στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις στις μέρες μας, είναι σε θέση να κερδίσουν ένα αξιοπρεπές εισόδημα, αλλά το πιο σημαντικό, έχουν μια καλύτερη ποιότητα ζωής, επειδή ζουν μια ζωή που αγαπούν.

Κεφάλαιο 3: Οι κατά κύριο λόγο απασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα.

Όπως αναφέρθηκε και στα προηγούμενα κεφάλαια, η ελληνική αγροτικότητα έχει μεταμορφωθεί, εκσυγχρονιστεί και αναμορφωθεί κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων. Είναι φανερό η ιδιαίτερη σημασία που κατέχει η απασχόληση για την οικογενειακή εκμετάλλευση καθώς από τις πρώτες προσπάθειες ορισμού της οικογενειακής εκμετάλλευσης η εργασία αποτελούσε ένα τα κύρια στοιχεία της (Scoville και Orlin ,1947, Bennett ,1982 Friedmann ,1986, Gasson και Errington ,1993, Djurfeldt ,1996, , Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1997, Lipton 2005) αν και υπήρχαν κι εκείνοι που υποστήριζαν ότι οικογένεια και εργασία, είναι δύο έννοιες ξεχωριστές (Petit ,1982, Johnsen, 2004). Παράλληλα, η στρατηγική του αγροτικού νοικοκυριού έχει από καιρό στραφεί στην προσπάθεια συνδυασμού, σε ατομικό και οικογενειακό επίπεδο, της άσκησης της γεωργίας με την άσκηση μιας ή και περισσότερων επαγγελματικών εξω-γεωργικών δραστηριοτήτων. Από την ύπαρξη της πολυαπασχόληση επηρεάζεται η σύνθεση του εισοδήματος της αγροτικής εκμετάλλευσης (το αγροτικό νοικοκυριό στηρίζεται όλο και λιγότερο στη γεωργία για να εξασφαλίσει τα μέσα αναπαραγωγής του). Η αποδοτική αγροτική εκμετάλλευση και η ύπαρξη εξω-γεωργικών ευκαιριών απασχόλησης αυξάνουν τον βαθμό ευελιξίας των νοικοκυριών στην ανάπτυξη σύνθετων στρατηγικών αξιοποίησης του εργατικού τους δυναμικού (Κασίμης, Ζακοπούλου; Κυριαζή 2000). Επιπρόσθετα όπως αναφέρθηκε, ο συνδυασμός της αγροτικής και μη αγροτικής εργασίας για το νοικοκυριό, καθώς και της οικογενειακής και μη οικογενειακής εργασίας για την εκμετάλλευση, παίζει σημαντικό ρόλο για την επιβίωση της πλειοψηφίας των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων (Κασίμης, 2004). Τέλος, σημαντική είναι και η συμμετοχή των γυναικών στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Αν και ενώ η εργασία των αγροτισσών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μετριέται εμμέσως από τα δημογραφικά μεγέθη και κατά κανόνα δεν αμείβεται, σε αντίθεση η εργασία των γυναικών στον μη αγροτικό τομέα, και αυτό γιατί στις ευρωπαϊκές χώρες οι γυναίκες στον αγροτικό χώρο ανήκουν στην κατηγορία του ανειδίκευτου εργάτη και θεωρούνται αρωγοί των συζύγων τους (Mazariegos,1989; Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2006).

Είναι φανερό λοιπόν ότι στη σύγχρονη ελληνική ύπαιθρο παρατηρούνται αρκετά σημαντικές αλλαγές, που αφορούν τόσο τις οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις όσο και την απασχόληση στις εκμεταλλεύσεις και γενικότερα στις τοπικές αγορές εργασίας. Προκύπτουν επομένως ερωτήματα σχετικά με το μέλλον της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα που αφορούν τη σύνθεσή του εργατικού δυναμικού ως προς την ηλικία του, την εκπαίδευσή του, το φύλο του, την θέση στο επάγγελμα καθώς κι αν θα η γεωργική απασχόληση θα ασκείται ως δεύτερη απασχόληση από τα μέλη των νοικοκυριών με την αυξανόμενη βοήθεια του ξένου εργατικού δυναμικού.

Στόχος των κεφαλαίων 3 και 4 που ακολουθούν είναι η αναζήτηση των βασικών πτυχών του μετασχηματισμού της οικογενειακής εκμετάλλευσης και γεωργίας στην Ελλάδα, επικεντρώνοντας στις διάφορες πτυχές της απασχόλησης καθώς «η επιβίωση της οικογενειακής εκμετάλλευσης εξασφαλίζεται μέσα από το μετασχηματισμό της και τη συνεχή προσαρμογή της» (Newby 1980).

3.1. Η Έρευνα του Εργατικού Δυναμικού για τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας.

Η έρευνα Εργατικού Δυναμικού διενεργείται δειγματοληπτικά, από το 1998, τέσσερις φορές το χρόνο, κατά τρίμηνο. Βασικός σκοπός της έρευνας είναι η κατανομή του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας (15 ετών και άνω), σε τρεις πλήρως διακριτές ομάδες, απασχολούμενοι, άνεργοι και μη ενεργοί. Συλλέγονται πρόσθετες πληροφορίες που αφορούν δημογραφικά χαρακτηριστικά, χαρακτηριστικά της κύριας εργασίας, ύπαρξη και χαρακτηριστικά δεύτερης εργασίας, εκπαιδευτικό επίπεδο, προηγούμενη εργασιακή εμπειρία και αναζήτηση εργασίας.

Ως προς τον σχεδιασμό της έρευνας, η μονάδα επιφάνειας είναι ένα σύνολο γειτονικών κτιρίων, μέσα στο οποίο βρίσκονται οι κατοικίες που θα ερευνηθούν. Μία ομάδα επιφάνειας μπορεί να είναι ένα ή περισσότερα οικοδομικά τετράγωνα και συνήθως περιλαμβάνει τουλάχιστον 80 κατοικούμενες κατοικίες. Κάθε νοικοκυριό που ανήκει στο δείγμα της έρευνας (δι, δ2 ή δ3), ερευνάται επί έξι διαδοχικά τρίμηνα. Όταν συμπληρωθούν έξι

επισκέψεις στα νοικοκυριά μίας επιφάνειας, μετά από 1 ½ χρόνο, αλλάζει συνολικά το δείγμα και μελετούνται οι κατοικίες του δείγματος δ2 και στη συνέχεια του δ3. Στη συνέχεια γίνεται νέα επιλογή μονάδας επιφάνειας και καινούριος κατάλογος. Η συνέντευξη η οποία διεξάγεται στα μέλη των νέων νοικοκυριών είναι προσωπική συνέντευξη και διενεργείται στην κατοικία του νοικοκυριού. Οι επόμενες συνεντεύξεις με το ίδιο νοικοκυριό διεξάγονται είτε τηλεφωνικώς είτε με συνέντευξη πρόσωπο με πρόσωπο. Οι εκτιμήσεις της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, παράγονται με την αναγωγή των αποτελεσμάτων της έρευνας στο συνολικό πληθυσμό των ιδιωτικών νοικοκυριών.

Ερευνήθηκε επομένως, το νοικοκυριό ή τα νοικοκυριά, τα οποία διέμεναν κατά το χρόνο διενέργειας της έρευνας στην κατοικία που είχε επιλεγεί. Οι κενές, οι εξοχικές και οι δευτερεύουσες κατοικίες δεν διερευνήθηκαν (εκτός αν κατοικούνταν κατά την περίοδο της έρευνας, οπότε και συμπεριλήφθησαν στον κατάλογο). Οι υπό ανέγερση κατοικίες, οι ερειπωμένες και οι υπό κατεδάφιση κατοικίες, όταν δεν κατοικούνταν δεν ερευνήθηκαν.¹⁰

3.2. Εργατικό δυναμικό και διάρθρωση απασχόλησης : γενικές τάσεις

3.2.1 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα κατά τομέα την περίοδο 1998-2013

Η ταχύτατη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά την περίοδο 1998-2008, οδήγησε στην συνεχή μείωση του ποσοστού ανεργίας. Στο διάστημα αυτό το ποσοστό ανέργων στον ελληνικό πληθυσμό υποχώρησε κατά 3,5 ποσοστιαίες μονάδες, από 11,8% που ήταν το 1998 στο 8,3% το 2008, σύμφωνα με τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (Πίνακας 1). Την ίδια περίοδο, το εργατικό δυναμικό της χώρας παρουσίασε τάσεις αύξησης της συμμετοχής του. Το 1998 τα ποσοστά ενεργού και μη ενεργού πληθυσμού ήταν 52% και 48% αντίστοιχα, ενώ το 2008 ήταν 53,3% και 46,7% (Πίνακας 1).

Αντίθετα με την προαναφερθείσα περίοδο, το χρονικό διάστημα 2008-2013, που συμπίπτει με τη περίοδο της οικονομικής κρίσης της Ελλάδας, το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε κατά 19,1 ποσοστιαίες μονάδες, από 8,3% που

¹⁰ www.statistics.gr

ήταν το 2008 στο 27,4% το 2013. Επιπλέον, το εργατικό δυναμικό της χώρας παρουσίασε τάσεις μείωσης. Το 2008 τα ποσοστά ενεργού και μη ενεργού πληθυσμού ήταν 53,3% και 46,7% αντίστοιχα, ενώ το 2013 ήταν 52,7% και 47,3%.

Πίνακας 1. Κατάσταση απασχόλησης στο σύνολο της χώρας, για τα έτη 1998,2003,2008,2013 (Α τρίμηνο)

Κατάσταση Απασχόλησης	1998	2003	2008	2013
Εργατικό Δυναμικό	52%	52,4%	53,3%	52,7%
Μη Ενεργοί	48%	47,6%	46,7%	47,3%
Άνεργοι	11,8%	10,4%	8,3%	27,4%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση ότι τα ποσοστά του εργατικού δυναμικού των ανδρών μειώνονται καθ' όλη την περίοδο 1998-2013, ακολουθώντας μία περίοδο σταθεροποίησης μεταξύ του 2003 και 2008 (64,9%) , ακολουθώντας στη συνέχεια την φθίνουσα πορεία. Το 1998 τα ποσοστά εργατικού δυναμικού των ανδρών ήταν 65,4% και το 2013 61,9% (Πίνακας 1.2). Κύρια αιτία για τους ανενεργούς νέους είναι ο βαθμός συμμετοχής τους στην εκπαίδευση ενώ η συνταξιοδότηση είναι ο κύριος λόγος για το μεγαλύτερο σε ηλικία ανενεργό πληθυσμό. Αντιθέτως τα ποσοστά του εργατικού δυναμικού των γυναικών αυξάνονται καθ' όλη την περίοδο 1998-2013 με αντίστοιχη μείωση του μη ενεργού δυναμικού τους. Το 1998 τα ποσοστά ενεργού και μη ενεργού εργατικού δυναμικού των γυναικών ήταν 39,3% και 60,7% αντίστοιχα και το 2013 43,9% και 56,1%. Παρόλα αυτά, οι ανενεργές γυναίκες είναι πολύ περισσότερες από τους ανενεργούς άνδρες και ο κύριος λόγος είναι οι οικογενειακές υποχρεώσεις. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, η χαμηλή απασχόληση των γυναικών, ακόμη και εκείνων με τριτοβάθμια εκπαίδευση, συνδέεται με την έλλειψη υποδομών που αφορούν την οικογένεια και τη φροντίδα των παιδιών.

Τα ποσοστά ανεργίας και των δύο φύλων την περίοδο 1998-2008 εμφανίζουν τάση μείωσης αν και συνεχώς η ανεργία των γυναικών κινείται σε

διπλάσια ποσοστά από αυτή των ανδρών. Όπως είναι αναμενόμενο η φθίνουσα πορεία της ανεργίας σταματά την περίοδο της οικονομικής κρίσης όπου για τους άνδρες αυξάνεται από 5,5% που ήταν το 2008 σε 24,7% το 2013, ομοίως για τις γυναίκες αυξάνεται από 12,5% το 2008 σε 31% το 2013.

Πίνακας 1.2. Κατάσταση απασχόλησης στο σύνολο της χώρας, κατά φύλο, για τα έτη 1998,2003,2008,2013 (Α τρίμηνο)

Κατάσταση Απασχόλησης	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
	1998		2003		2008		2013	
Εργατικό Δυναμικό	65,4%	39,3%	64,9%	40,5%	64,9%	42,3%	61,9%	43,9%
Μη Ενεργοί	34,6%	60,7%	35,1%	59,5%	35,1%	57,7%	38,1%	56,1%
Άνεργοι	8%	17,7%	6,7%	15,6%	5,5%	12,5%	24,7%	31%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Εξετάζοντας την εξέλιξη των απασχολούμενων ανά τομέα της οικονομίας παρατηρούμε ότι το διάστημα 1998-2003, όλο και λιγότεροι ασχολούνται στον πρωτογενή τομέα φτάνοντας το 2008 το 11,5%, μία μείωση της τάξης των 6,9 ποσοστιαίων μονάδων (Πίνακας 2). Το ακριβώς αντίθετο παρατηρείται στον τριτογενή τομέα της οικονομίας όπου οι απασχολούμενοι σε αυτόν έφτασαν το 2008 το 65,8%, παρουσιάζοντας αύξηση 7,3 ποσοστιαίες μονάδες. Ο δευτερογενής τομέας παρουσιάζει μία μικρή αύξηση και στη συνέχεια σταθεροποίηση, φτάνοντας το 22,6% το 2008. Σύμφωνα με τα παραπάνω, εύκολα καταλήγει κάποιος στο συμπέρασμα ότι η αύξηση της απασχόλησης στην χώρα μας οφείλεται στις νέες θέσεις που δημιούργησε ο τριτογενής τομέας της οικονομίας. Οι νέες θέσεις απασχόλησης του τριτογενή τομέα, στην πλειονότητα τους θέσεις μισθωτής απασχόλησης, υπερκάλυψαν τις χαμένες θέσεις απασχόλησης του πρωτογενή τομέα και επιπλέον βοήθησαν στην περαιτέρω μείωση της ανεργίας στο σύνολο της οικονομίας. Επίσης, οι μετανάστες φαίνεται να ήταν ο πιο σημαντικός συντελεστής στον μετασχηματισμό του παραγωγού από απλό καλλιεργητή σε επιχειρηματία-εργοδότη. Συμβάλλουν δηλαδή στην μετακίνηση χιλιάδων εργαζόμενων του πρωτογενούς τομέα σε άλλους τομείς.

Την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2008-2013) ο τριτογενής τομέας ακολουθεί την ανοδική του πορεία φτάνοντας το 70,5% το 2013 (Πίνακας 2). Ο δευτερογενής τομέας παρουσιάζει μείωση 6,6 ποσοστιαίων μονάδων το 2013 και στο πρωτογενή τομέα παρουσιάζεται αύξηση 2 ποσοστιαίων μονάδων φτάνοντας το 13,5% το 2013. Φαίνεται ότι σε μια περίοδο όπου στη χώρα μας αναζητείται διέξοδος από την κρίση, ολοένα και συχνότερα πρωταγωνιστεί η τάση για επιστροφή στην πρωτογενή παραγωγή. Παραδοσιακές καλλιέργειες και τοπικά προϊόντα βρίσκουν οριστικά την κυρίαρχη θέση τους στην αλυσίδα της διατροφής και σ' ένα ολοένα και διαφορετικό μοντέλο ζωής. Ένα μοντέλο ζωής που περνά μέσα από τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα στην Ελλάδα, καθώς ό,τι παράγεται και καταναλώνεται στη χώρα μας ενισχύει τόσο την τοπική οικονομία μέσα από τη μεταποίηση και τον τουρισμό μας, δίνοντας παράλληλα θέσεις εργασίας κυρίως στην περιφέρεια. Ωστόσο, ο ειδικός γραμματέας της Πανελληνίας Ένωσης Νέων Αγροτών κ. Βασίλης Κόλλιας αντιτείνει ότι «οι αριθμοί είναι σε μεγάλο βαθμό πλασματικοί».¹¹ Όπως σημειώνει, δεν υπήρξε κύμα μετακίνησης προς την ύπαιθρο. «Αυτό που συνέβη είναι ότι αρκετοί νέοι, των οποίων οι οικογένειες ασχολούνταν ήδη με τη γεωργία, αποφάσισαν να κάνουν έναρξη επαγγέλματος», επισημαίνει. Πάντως, σύμφωνα με τον κ. Κόλλια, η γεωργία προσφέρει ευκαιρίες, ενώ για κάποιον που έρχεται από την πόλη είναι πιο εύκολο να ενημερώνεται για τις τάσεις της αγροτικής αγοράς. Προγράμματα για τη μίσθωση αγροτικής γης, η λειτουργία νέων γεωργικών σχολών και αγροτο-σεμινάρια, λειτουργούν ενισχυτικά προς την κατεύθυνση επιστροφής στην πρωτογενή παραγωγή. Στόχος είναι η ενδυνάμωση του αγροτικού τομέα με νέους αγρότες με παράλληλο στόχο την καταπολέμηση της ανεργίας, καθώς υπάρχει η τάση πολλοί άνεργοι κυρίως από τις αστικές περιοχές να στρέφονται στην καλλιέργεια γης προκειμένου να έχουν ένα εισόδημα και αυτό που επιδιώκεται μέσω του προγράμματος είναι να δοθούν κίνητρα ως προς αυτή την κατεύθυνση.

¹¹ Μαρία Γιουρουκέλη, Η μεγάλη επιστροφή στην γεωργία. Ημερησία 12/11/2011

Πίνακας 2. Διάρθρωση της απασχόλησης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας για τα έτη 1998,2003,2008,2013 (Α τρίμηνο)

Τομέας Απασχόλησης	1998	2003	2008	2013
Πρωτογενής Τομέας	18,4%	15,6%	11,5%	13,5%
Δευτερογενής Τομέας	23,1%	22,7%	22,6%	16%
Τριτογενής Τομέας	58,5%	62,7%	65,8%	70,5%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Όσον αφορά στην εξέλιξη της κατά φύλο διάρθρωσης της απασχόλησης, η συμμετοχή τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών στον πρωτογενή τομέα την περίοδο 1998-2008 παρουσιάζει τάσεις σταθεροποίησης φτάνοντας για τους άνδρες το 2008 το 59% και για τις γυναίκες το 41% το 2008 (Πίνακας 2.1). Η έντονη συμμετοχή των γυναικών δικαιολογείται μέσα στα πλαίσια της οικογενειακής μορφής που έχουν οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις στην χώρα μας. Σχετικά με τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας μέχρι το 2008 η συμμετοχή των ανδρών μειώνεται συνεχώς σε αντίθεση με των γυναικών που αυξάνεται. Αυτό πιθανώς να οφείλεται στην ανάπτυξη των δημοσίων έργων για τους ολυμπιακούς αγώνες του 2004 και στη γενικότερη αύξηση των θέσεων απασχόληση στον δημόσιο τομέα.

Την περίοδο 2008-2013 η συμμετοχή των ανδρών στον πρωτογενή τομέα αυξάνεται, φτάνοντας το 60,3% το 2013 (αύξηση 1,3 ποσοστιαίες μονάδες), αντίθετα η συμμετοχή των γυναικών στον πρωτογενή τομέα μειώνεται κατά 1,3 ποσοστιαίες μονάδες, φτάνοντας το 39,7% το 2013. Αντιθέτως η συμμετοχή των γυναικών στους λοιπούς τομείς της οικονομίας αυξάνεται κατά 2% ποσοστιαίες μονάδες φτάνοντας το 40,6% ο 2013, σε αντίθεση με την συμμετοχή των ανδρών που μειώνεται επίσης κατά 2 ποσοστιαίες μονάδες φτάνοντας το 59,4% το 2013.Ενδεχομένως αυτό να είναι αποτέλεσμα του αγροτουρισμού και της γυναικείας επιχειρηματικότητας που αυξάνονται συνεχώς, συνδέοντας, με μοναδικό τρόπο την παραγωγή γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων και τη μεταποίηση με την παροχή υπηρεσιών και

τον τουρισμό, δηλαδή τον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα με τον τριτογενή. Αποτέλεσμα είναι ότι αναπτύσσονται νέες τοπικές αγορές και στηρίζονται υπάρχουσες. Επιπλέον, δημιουργείται ένα συμπληρωματικό εισόδημα στις αγροτικές οικογένειες ή ακόμη και νέες θέσεις εργασίας, ενισχύοντας την αποκέντρωση και συγκρατώντας τον πληθυσμό στην ύπαιθρο.

Πίνακας 2.1. Διάρθρωση της απασχόλησης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και φύλο για τα έτη 1998,2003,2008,2013 (Α τρίμηνο)

Τομέας Δραστηριότητας	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
	1998		2003		2008		2013	
Αγροτικός Τομέας	58,9%	41,1%	58,8%	41,2%	59%	41%	60,3%	39,7%
Λοιποί Τομείς	64,8%	35,2%	63,4%	36,6%	61,4%	38,6%	59,4%	40,6%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Συνοψίζοντας, την περίοδο 1998-2008 η ελληνική οικονομία σημείωσε ανάπτυξη, αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των θέσεων απασχόλησης με την ταυτόχρονη μείωση του ποσοστού ανεργίας και του μη ενεργού δυναμικού. Ο βαθμός υπεροχής της γυναικείας ανεργίας έναντι αυτής των ανδρών, αυξάνει συνεχώς. Ο πρωτογενής τομέας συνεχίζει να συρρικνώνεται εις όφελος του τριτογενή τομέα, αν και όσο αφορά τα δύο φύλα παρατηρείται μία τάση σταθεροποίησης της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα.

Την περίοδο 2008-2013 που ταυτίζεται με την ραγδαία επιδείνωση της ελληνικής οικονομίας μεταβάλλεται η κατάσταση απασχόλησης του πληθυσμού. Όπως θα περίμενε κανείς η ανεργία εκτοξεύεται στα ύψη, αυξάνονται τα μη ενεργά μέλη και μειώνεται το ανθρώπινο δυναμικό. Μέσα σε αυτή την κατάσταση οι άνθρωποι στρέφονται προς τον πρωτογενή τομέα που παρουσιάζει αύξηση, ιδιαίτερα για τους άνδρες, που αναζητούν λύση στο οικονομικό αδιέξοδο μέσα από δραστηριότητες σχετιζόμενες με την γεωργία.

3.3 Εξέλιξη και χαρακτηριστικά της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα

Μιλήσαμε ήδη για την εξέλιξη της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα. Ύστερα από μία μείωση του εργατικού δυναμικού στον αγροτικό χώρο κατά 6,9 ποσοστιαίες μονάδες ως το 2008, ακολουθεί μία εισροή του εργατικού δυναμικού κατά 2 ποσοστιαίες μονάδες. Την περίοδο της οικονομικής ανάπτυξης διακρίνεται ξεκάθαρα το μέγεθος της συρρίκνωσης της απασχόλησης του πρωτογενούς τομέα, χάνονται χιλιάδες θέσεις απασχόλησης κάθε χρόνο που μετακινούνται στους άλλους τομείς της οικονομίας. Εξάλλου ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάπτυξης είναι ότι η τάση για απασχόληση στις υπηρεσίες μεγαλώνει καθώς οι χώρες εισέρχονται τα διάφορα στάδια της βιομηχανικής ανάπτυξης. Η κατάσταση αλλάζει την περίοδο της οικονομικής ύφεσης καθώς ανθρώπινο δυναμικό εισρέει στον πρωτογενή τομέα.

Ποια είναι όμως τα χαρακτηριστικά των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα;

3.3.1. Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα κατά φύλο, την περίοδο 1999-2013

Καταρχήν όσο αφορά το φύλο τους, το 1998 το 58,9% ήταν άνδρες και το 41,1% ήταν γυναίκες (Πίνακας 2.1). Το 2008 τα ποσοστά των ανδρών αυξάνονται σε 59%, σε αντίθεση με των γυναικών που μειώνονται οριακά φτάνοντας το 49%. Αυτή η τάση συνεχίζεται και το 2013 που το 60,3% είναι άνδρες και το 39,7% είναι γυναίκες.

Παρατηρώντας κανείς τον Πίνακα 3, διαπιστώνει ότι το ποσοστό των νέων γυναικών, έως 29 ετών ανέρχεται το 1998 σε 10,4% ενώ το 2013 φτάνει μόλις 4,5%. Το ποσοστό των ανδρών της ίδιας ηλικιακής ομάδας, μειώνεται κι εκείνο (19,5% το 1998, 10,2% το 2013) αλλά είναι σχεδόν υπερδιπλάσιο σε σχέση με εκείνο των γυναικών. Το ενθαρρυντικό είναι ότι και στα δύο φύλα, στις μέρες μας, παρατηρείται μείωση του πληθυσμού άνω των 65 ετών (5,1% για τους άνδρες και 3,2% για τις γυναίκες το 2013), υποδεικνύοντας μία ελαφρώς μικρότερη γήρανση του αγροτικού πληθυσμού και των δύο φύλων.

Πίνακας 3. Ηλικιακές Ομάδες στον Αγροτικό Τομέα σε σχέση με το Φύλο 1998, 2003,2008,2013

Ηλικιακές Ομάδες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
	1998		2003		2008		2013	
Έως 29 ετών	19,5%	10,4%	16,5%	8,3%	12,9%	7,5%	10,2%	4,5%
Από 30 έως 44 ετών	25,8%	26,2%	31,4%	30,4%	35,6%	29,4%	37,5%	28,6%
Από 45 έως 64 ετών	46%	55,7%	42,6%	54,8%	42,3%	57,1%	47,2%	63,7%
Πάνω από 65 ετών	8,7%	7,7%	9,5%	6,5%	9,2%	6%	5,1%	3,2%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

3.3.2 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα κατά ηλικιακή διάρθρωση, την περίοδο 1998-2013

Η ηλικιακή διάρθρωση των απασχολούμενων στην γεωργία είναι ιδιαίτερα σημαντική για την πρόβλεψη του μέλλοντος αυτού του τομέα. Καθ' όλη την περίοδο 1998-2013 παρατηρείται μείωση στους νέους αγρότες ως 29 ετών κατά 7,7 ποσοστιαίες μονάδες (15,7% το 1998 και 8% το 2013, Πίνακας 4), αλλά ταυτόχρονα παρατηρείται και μία μείωση της γήρανσης του αγροτικού πληθυσμού άνω των 65 ετών κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες (8,3% το 1998, 4,3% το 2013). Η μείωση του πληθυσμού άνω των 65 ετών ίσως να εξηγεί και την ελαφριά ανάκαμψη που παρουσιάζει το 2013 ο αγροτικός τομέας στην χώρα. Η κυριότερη ηλικιακή ομάδα είναι εκείνη από 45 μέχρι 64 ετών αποτελώντας πάνω από το μισό του αγροτικού πληθυσμού και αυξάνεται φτάνοντας από το 50% που ήταν το 1998 στο 53,8% το 2013 (αύξηση 3,8

ποσοστιαίων μονάδων). Επίσης αυξάνεται συνεχώς και η ηλικιακή ομάδα 30-44 ετών (+ 7,9% από το 1998 στο 2013).

Πίνακας 4. Ηλικιακή Διάρθρωση Αγροτών στον Αγροτικό τομέα για τα έτη 1998, 2003, 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Ηλικιακές Ομάδες	1998	2003	2008	2013
Έως 29 ετών	15,7%	13,2%	10,6%	8%
Από 30 έως 44 ετών	26%	31%	33%	33,9%
Από 45 έως 64 ετών	50%	47,7%	48,4%	53,8%
Πάνω από 65 ετών	8,3%	8,1%	8%	4,3%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

3.3.3 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα με βάση το επίπεδο εκπαίδευσης, την περίοδο 1998-2013

Σε ότι αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης ο αγροτικός πληθυσμός έχει φτάσει έως το πολύ την πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης σε ποσοστό 79,4% το 1998 (Πίνακας 5), γεγονός που σημαίνει ότι ο πληθυσμός είναι κατά κύριο λόγο ανειδίκευτος. Το υπόλοιπο κομμάτι του πληθυσμού σε ποσοστό 19% (1998) έχει φτάσει μέχρι το πολύ την δεύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης, ενώ μόλις το 1,6% έχει φτάσει το επίπεδο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Παρακολουθώντας διαχρονικά το εκπαιδευτικό επίπεδο των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα, παρατηρείται βελτιωμένο, αφού το ποσοστό όσων ολοκλήρωσαν το πολύ το δημοτικό έχει μειωθεί κατά 28,6 ποσοστιαίες μονάδες το 2013. Η ποσοστιαία αυτή μείωση μεταφράζεται σε αύξηση των απασχολούμενων που είναι κάτοχοι ως απολυτήριου λυκείου (+25%) και αυτών που συνέχισαν ή και ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (+3,6%). Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το

εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών του κλάδου είναι χαμηλότερο από αυτό των ανδρών καθώς και το εκπαιδευτικό επίπεδο των ανδρών φαίνεται ότι καλυτερεύει με γοργότερους ρυθμούς. Οι γυναίκες μείωσαν την περίοδο 1998-2013 κατά 27,7% εκείνους που έχουν ολοκληρώσει το πολύ το δημοτικό ενώ για τους άνδρες το αντίστοιχο ποσοστό είναι 28,7% (Πίνακας 5.1). Ομοίως, την ίδια χρονική περίοδο, ο γυναικείος πληθυσμός αυξήθηκε στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση κατά 25% και 3% αντίστοιχα, και για τον ανδρικό πληθυσμό τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 24% και 4%.

Πίνακας 5. Εκπαιδευτικό επίπεδο των απασχολούμενων στον Αγροτικό Τομέα για τα έτη 1998,2003,2008,2013 (Α τρίμηνο)

Εκπαίδευση	1998	2003	2008	2013
Πρωτοβάθμια	79,4%	74%	61,4%	50,8%
Δευτεροβάθμια	19%	24,2%	34,8%	44%
Τριτοβάθμια	1,6%	1,8%	3,8%	5,2%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Πίνακας 5.1. Εκπαιδευτικό επίπεδο των απασχολούμενων στον Αγροτικό τομέα σε σχέση με το Φύλο για τα έτη 1998,2003,2008,2013 (Α τρίμηνο)

Εκπαίδευση	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
	1998		2003		2008		2013	
Πρωτοβάθμια	75%	85,5%	69,3%	80,8%	55,8%	69,4%	46,3%	57,8%
Δευτεροβάθμια	23%	13,2%	28,4%	18%	40,5%	26,6%	47,%	38,2%
Τριτοβάθμια	2%	1%	2,3%	1,2%	3,7%	4%	6%	4%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

3.3.4 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα κατά θέση στο επάγγελμα, την περίοδο 1998-2013

Η θέση στο επάγγελμα αποτελεί ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα. Η γεωργία αποτελεί τον κατ' εξοχήν κλάδο στον οποίο, οι σχέσεις εργασίας είναι περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, ασαφείς. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι και η οργάνωση της εργασίας και η ιδιοκτησία και η ιδιοποίηση του εισοδήματος δεν γίνεται σε ατομικό αλλά σε οικογενειακό επίπεδο (Κασίμης, Ζακοπούλου, Κυριαζή 2000).

Σημαντική κινητικότητα παρατηρείται ως προς τη θέση στο επάγγελμα των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα, σύμφωνα με τα στοιχεία του αντίστοιχου πίνακα (Πίνακας 6). Τα 2/3 των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα αποτελούνται από αυτοαπασχολούμενος με (5%) αλλά κυρίως χωρίς προσωπικό (68,7%) (στοιχεία 2013).

Το χρονικό διάστημα 1998-2008 αύξηση της απασχόλησης αναφέρεται στην κατηγορία των απασχολούμενων με προσωπικό (+7,3) και ακολουθεί με μικρότερη αύξηση, η κατηγορία των απασχολούμενων χωρίς προσωπικό (+2,2%). Αύξηση της απασχόλησης παρουσιάζει και η κατηγορία των μισθωτών σε ποσοστό 3,8%. Στην κατηγορία αυτή φαίνεται ότι εντάχθηκαν αρκετοί απασχολούμενοι, στοιχείο θετικό μια και η προσφερόμενη μερική απασχόληση - δεδομένης της εποχικότητας της εργασίας στον αγροτικό τομέα, αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε μια περίοδο που καθίσταται σχεδόν αδύνατη η εύρεση θέσεων πλήρους απασχόλησης. Αντίθετα, μείωση παρουσιάζει η απασχόληση των βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση (-13,3%). Το διάστημα 2008-2013 στη μόνη κατηγορία που παρατηρείται αλλαγή προς την αντίθετη κατεύθυνση είναι εκείνη των αυτοαπασχολούμενων με προσωπικό, στην οποία το ποσοστό μειώνεται κατά 2,5%. Στις υπόλοιπες κατηγορίες οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό αυξάνονται κατά 7,2% , όπως και οι μισθωτοί κατά 2% και τα συμβοληθούσα μέλη συνεχίζουν την καθοδική τους πορεία κατά 6,7%.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 6.1, οι άνδρες φαίνεται να κατέχουν καλύτερες θέσεις στις αγροτικές επιχειρήσεις, αφού 8 στους 10 άνδρες είναι αυτοαπασχολούμενοι με ή χωρίς προσωπικό, ενώ αντίστοιχα για τις γυναίκες

η αναλογία είναι 5 στους 10 (στοιχεία 2008). Χαρακτηριστικό επίσης, του πρωτεύοντα ρόλου των ανδρών αποτελεί και το γεγονός ότι μόνο 1 στους 10 ανήκει στα συμβοηθούντα μέλη της οικογενειακής εκμετάλλευσης, ενώ η αναλογία για τις γυναίκες είναι 4 στους 10 (στοιχεία 2008). Το υψηλό αυτό ποσοστό των γυναικών βοηθών περιγράφει και το φαινόμενο της «αφανούς απασχόλησης των γυναικών». Σε αυτή την ομάδα ανήκουν γυναίκες οι οποίες παρά το γεγονός ότι εργάζονται στον ίδιο βαθμό με τους υπόλοιπους εργαζόμενους στη εκμετάλλευση, καταγράφονται ως συμβοηθούντα μέλη ή απλοί βοηθοί οικογενειακών εκμεταλλεύσεων.

Αλλαγή παρατηρείται την περίοδο 2008-2013 όπου η διαφορά το 2013 μεταξύ αυτοαπασχολούμενων των δύο φύλων αγγίζει το 11,4% ενώ το 1998 κυμαινόταν σε 44,1%. Ομοίως το 2013 το ποσοστό των γυναικών που ανήκουν στην κατηγορία των συμβοηθούντων μελών ανέρχεται στο 27,9% ενώ το ίδιο ποσοστό το 1998 ήταν 63,9% (-36%), και για τους άνδρες είναι 9,4% και 18,1% (-8,7%) αντίστοιχα. Πρέπει να αναφερθεί ακόμα, ότι το ποσοστό μισθωτών για τα δύο φύλα κυμαίνεται σε χαμηλά ποσοστά αν και τα τελευταία χρόνια παρατηρείται σταδιακή αύξηση των μισθωτών, εξαιτίας της αναδιάρθρωσης του παραγωγικού μοντέλου της οικονομίας. Η διαχρονική αυτή αύξηση οφείλεται κυρίως στην έλευση μεγάλου αριθμού οικονομικών μεταναστών που έχουν την απασχόληση στην γεωργία, σε μεγάλο ποσοστό, σαν κύρια απασχόλησή τους.

Πίνακας 6. Θέση στο επάγγελμα των απασχολούμενων στον Αγροτικό Τομέα για τα έτη 1998,2003,2008,2013 (Α τρίμηνο)

Θέση στο επάγγελμα	1998	2003	2008	2013
Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό	5,3%	6,5%	7,5%	5%
Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	54,2%	59,1%	61,5%	68,7%
Μισθωτός	3,6%	5,3%	7,4%	9,4%
Συμβοηθούντα μέλη	36,9%	29,1%	23,6%	16,9%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Πίνακας 6.1. Θέση στο επάγγελμα των απασχολούμενων στον Αγροτικό Τομέα σε σχέση με το Φύλο για τα έτη 1998,2003,2008,2013 (Α τρίμηνο)

Θέση στο επάγγελμα	1998		2003		2008		2013	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό	7,3%	2,3%	8,7%	3,4%	9,6%	4,5%	6%	3,7%
Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	70,3%	31,2%	69,2%	44,7%	68,6%	51,3%	72,3%	63,2%
Μισθωτός	4,3%	2,6%	7%	2,9%	9,5%	4,3%	12,3%	5,2%
Συμβοηθούμενα μέλη	18,1%	63,9%	15,1%	49%	12,3%	39,9%	9,4%	27,9%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

3.3.5 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα κατά το βαθμό απασχόλησης στην κύρια εργασία, την περίοδο 1998-2013

Μελετώντας τον πίνακα 7, παρατηρούμε ότι καθ' όλη την περίοδο 1998-2013, το μεγαλύτερο ποσοστό των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα εργάστηκαν το κανονικό τους ωράριο, με μέσο όρο απασχολούμενων στο 67,8% του συνόλου των απασχολούμενων του αγροτικού τομέα. Το μεγαλύτερο ποσοστό σημειώθηκε το έτος 2003 (70,1%) και το μικρότερο το 2013 (66%). Οι απασχολούμενοι που εργάστηκαν λιγότερο από το κανονικό τους ωράριο, αποτελούν τη δεύτερη σε σημαντικότητα κατηγορία των απασχολούμενων στον αγροτικό χώρο, με μέσο όρο απασχολούμενων στο 28,7% του συνόλου των απασχολούμενων του αγροτικού τομέα. Το υψηλότερο ποσοστό σημειώθηκε το 2013 (32,3%) και το χαμηλότερο το 2003 (25,6%). Οι λόγοι για τους οποίους εργάστηκαν λιγότερο από το κανονικό τους ωράριο είναι οι εξής:

- Τεχνικοί, οικονομικοί, κλιματολογικοί λόγοι
- Εργατικές διαφορές (απεργίες, lock-αουτ)
- Ασθένεια, ατυχήματα, άδειες μητρότητας
- Διακοπές, άδειες κτλ

- Έναρξη ή λήξη εργασίας μεσοβδόμαδα
- Προσωπικοί ή άλλοι λόγοι

Τέλος οι εργαζόμενοι που εργάστηκαν περισσότερο από το κανονικό τους ωράριο κυμαίνονται, κάθε περίοδο, σε αρκετά χαμηλά ποσοστά, με μέσο όρο απασχολούμενων στο 3,5% του συνόλου των απασχολούμενων του αγροτικού τομέα. Το υψηλότερο ποσοστό σημειώθηκε το 2003 (4,8%) και ο μικρότερο το 2013 (1,7%).

Πίνακας 7. Βαθμός απασχόλησης στην κύρια εργασία των απασχολούμενων στον Αγροτικό Τομέα για τα έτη 1998, 2003, 2008, 2013 (Α Τρίμηνο)

Βαθμός Απασχόλησης στην κύρια εργασία	Εργάστηκαν το κανονικό τους ωράριο	Εργάστηκαν περισσότερο από το κανονικό τους ωράριο	Εργάστηκαν λιγότερο από το κανονικό τους ωράριο
1998	66,2%	4,8%	29%
2003	70,1%	4,4%	25,6%
2008	68,9%	3,2%	27,9%
2013	66%	1,7%	32,3%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

3.3.6 Η διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα με βάση τις ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης στην κύρια ή μοναδική εργασία , την περίοδο 1998-2013

Παρατηρώντας τον πίνακα 8, διακρίνουμε ότι το ποσοστό των απασχολούμενων λιγότερες από 24 ώρες εβδομαδιαίως, ανέρχεται το 1998, σε 27% και αυξάνει συνεχώς φτάνοντας το 2013 σε 30,2% (+3,2%). Τα άτομα αυτά απασχολούνται δηλαδή έως κάτι παραπάνω από το ήμισυ της πλήρους απασχόλησης (είτε αυτή υπολογιστεί βάσει των 40 ωρών εβδομαδιαίως είτε βάσει των 275 ημερομισθίων που συνηθίζεται να θεωρείται πλήρης απασχόληση στην γεωργία). Ιδιαίτερα σημαντικά είναι και τα ποσοστά των απασχολούμενων που απασχολούνται πάνω από 40 ώρες την βδομάδα, δηλαδή υπεραπασχολούνται. Το 2013 το 17,8% απασχολείται από 40-47

ώρες και το 36,7% άνω από 48 ώρες, δηλαδή άνω των 40 ωρών απασχολείται το 54,5%. Πριν την οικονομική κρίση τα ποσοστά αυτά εξακολουθούσαν να είναι ιδιαίτερα υψηλά. Το 1998 ήταν 55,6% , το 2003 59,9% και το 2008 54%. Δηλαδή οι περισσότεροι εργαζόμενοι στον πρωτογενή τομέα είτε υποαπασχολούνται (περίπου 3 στου 10) είτε υπεραπασχολούνται (περίπου 5 στους 10). Η ελληνική γεωργία επομένως αντιμετωπίζει το διαρθρωτικό πρόβλημα του «δυσισμού», δηλαδή της συνύπαρξης «επιχειρηματικής γεωργίας» και «γεωργίας μερικής απασχόλησης». Από την μία μεριά γίνεται αντιληπτό ότι η επιβίωση των οικογενειακών γεωργικών εκμεταλλεύσεων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη συμπλήρωση του γεωργικού εισοδήματος με άλλες πηγές εισοδήματος και από την άλλη, η γεωργία αποτελεί μία ευέλικτη μορφή εργασίας δίνοντας το πλεονέκτημα στον εργαζόμενο να συνδυάσει την εργασία του με τις υπόλοιπες υποχρεώσεις τους, όπως σπουδές και οικογένεια.

Πίνακας 8. Εβδομαδιαίες ώρες απασχόλησης στην κύρια ή μοναδική εργασία των απασχολούμενων στον Αγροτικό τομέα για τα έτη 1998, 2003, 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης	14-24 ώρες	25-39 ώρες	40-47 ώρες	48 ώρες και άνω
1998	27%	18,1%	15,7%	39,3%
2003	21,7%	18,3%	17,4%	42,5%
2008	27,4%	18,6%	16,6%	37,4%
2013	30,2%	15,3%	17,8%	36,7%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η απασχόληση στον αγροτικό τομέα παρουσίαζε συνεχόμενη μείωση αν και το τελευταίο διάστημα παρατηρείται τάση ανάκαμψης. Οι γυναίκες δείχνουν μεγαλύτερη, από τους άνδρες, τάση φυγής από τον αγροτικό τομέα και μειώνουν την υπεροχή του ποσοστού του εργατικού τους δυναμικού που απασχολείται σ'αυτόν, από το αντίστοιχο των ανδρών (Κασίμης, Ζακοπούλου, Κυριαζή 2000). Υπάρχουν σημάδια ηλικιακής ανανέωσης των αγροτών και ελαφριά κάμψη της γήρανσης του αγροτικού εργατικού δυναμικού. Το εκπαιδευτικό επίπεδο διαρκώς καλυτερεύει αλλά

παραμένει ακόμη σε χαμηλά επίπεδα. Η κατά θέση στο επάγγελμα διάρθρωση μεταβάλλεται προς όφελος των αυτοαπασχολούμενων και των μισθωτών ακολουθούμενη από μείωση των συμβοηθούτων μελών. Η πλειοψηφία των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα είτε υποαπασχολείται (έως 24 ώρες εβδομαδιαίως) είτε υπερπασχολείται (40 ώρες και άνω εβδομαδιαίως).

3.4 Η διάρθρωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα σε σχέση με την πλήρη και μερική απασχόληση κατά την περίοδο 1998-2013

Ο ορισμός που δίνεται για την πλήρη απασχόληση αναφέρεται στην εργασία μέσα στα πλαίσια του νόμιμου ωραρίου. Πλήρης / κανονική απασχόληση υπάρχει όταν συμφωνείται παροχή εργασίας που καλύπτει το ωράριο πλήρους απασχολήσεως που ισχύει στην επιχείρηση, το οποίο μπορεί να προκύπτει από τη σχετική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας, τον Κανονισμό Εργασίας, τις ατομικές συμβάσεις εργασίας, την επιχειρησιακή συνήθεια κ.ο.κ. Και μερική απασχόληση ορίζεται η απασχόληση της οποίας οι ώρες εργασίας υπολογιζόμενες σε ημερήσια, εβδομαδιαία, δεκαπενθήμερη ή μηνιαία βάση είναι λιγότερες από ο νόμιμο ωράριο εργασίας.¹²

Η μερική απασχόληση έχει τις εξής μορφές:

- Καθημερινή απασχόληση με μειωμένο ωράριο
- Απασχόληση για λιγότερες από 5 ή 6 μέρες την βδομάδα με μειωμένο ωράριο
- Απασχόληση για λιγότερες από 5 ή 6 μέρες την βδομάδα με πλήρες ωράριο
- Εκ περιτροπής εργασία¹³

Παρατηρώντας τον Πίνακα 9, βλέπουμε ότι στον πρωτογενή τομέα η πλήρης απασχόληση κυριαρχεί, καθ' όλη την περίοδο 1998-200, όπου προσεγγιστικά 9 στους 10 απασχολούμενους απασχολείται πλήρως. Αντίθετα

¹² www.kepea.gr

¹³ Εκ περιτροπής εργασία θεωρείται η μερική απασχόληση κατά την οποία ο εργαζόμενος απασχολείται μεν με πλήρες ημερήσιο ωράριο αλλά λιγότερες από τις ισχύουσες στην επιχείρηση ημέρες εργασίας, με βάση υπολογισμού την βδομάδα, το δεκαπενθήμερο, τον μήνα ή το έτος. www.kepea.gr

η μερική απασχόληση φαίνεται να μην είναι τόσο διαδεδομένη και μόνο ένα μικρό κομμάτι της εργασιακής πίτας ανήκει σε αυτήν. Συγκεκριμένα όσο αφορά την πλήρη απασχόληση το 1998 το 87,9% των εργαζόμενων απασχολούταν πλήρως ενώ το 2013 το ποσοστό ανέρχεται σε 89,4% (+1,5%), αντίστοιχα όσο αφορά την μερική απασχόληση το 1998 το ποσοστό των μερικών απασχολούμενων ανερχόταν σε 12,1% και το 2013 σε 10,6% (-1,5%)

Στην Ελλάδα επίσης κυριαρχεί η άποψη ότι οι θέσεις πλήρους απασχόλησης θεωρούνται ως η πρέπουσα εργασία για τους επικεφαλής των νοικοκυριών, που συνήθως είναι άνδρες.¹⁴ Αυτή η άποψη είναι εμφανής και στον Πίνακα 9.1, στον οποίο είναι φανερό ότι οι γυναίκες συμμετέχουν περισσότερο στη μερική απασχόληση, αν και αυτή η τάση φαίνεται να εξαλείφεται διαχρονικά. Ενώ το 1998 οι γυναίκες με μερική απασχόληση έφταναν το 43,4%, το 2013 αγγίζουν το 36,4% (-7%). Ομοίως οι άνδρες που απασχολούνται πλήρως αυξήθηκαν κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες την περίοδο 1998-2013, (60,5% το 1998 και 70,5% το 2013).

Πίνακας 9. Πλήρης και Μερική Απασχόληση στον Αγροτικό Τομέα για τα έτη 1998, 2003, 2008, 2013 (Α Τρίμηνο)

Είδος απασχόλησης	1998	2003	2008	2013
Πλήρη Απασχόληση	87,9%	92,3%	84,8%	89,4%
Μερική Απασχόληση	12,1%	7,7%	15,2%	10,6%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

¹⁴ Σουμελή Ε, «Μερική Απασχόληση και Φύλο», Περιοδικό «Ενημέρωση» του ΙΝΕ, τεύχος 87, 2002

Πίνακας 9.1. Πλήρη και μερική απασχόληση στον Αγροτικό Τομέα σε σχέση με το Φύλο για τα έτη 1998, 2003, 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Είδος Απασχόλησης	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
	1998		2003		2008		2013	
Πλήρη Απασχόληση	60,5%	56,6%	65,2%	57,4%	63,7%	57,6%	70,5%	63,6%
Μερική Απασχόληση	39,5%	43,4%	34,8%	42,6%	36,3%	42,4%	29,5%	36,4%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

3.5. Η διάρθρωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα σε σχέση με την πολυαπασχόληση κατά την περίοδο 1998-2013

Όπως έχει αναφερθεί και σε προηγούμενα κεφάλαια, η πολυαπασχόληση είναι η παράλληλη απασχόληση των αγροτών και σε άλλη αμειβόμενη δραστηριότητα έξω από την γεωργική εκμετάλλευση, εντός ή εκτός του πρωτογενή τομέα. Η πολυαπασχόληση μπορεί να αφορά τον ίδιο τον αρχηγό της οικογενειακής εκμετάλλευσης ή και τα άλλα μέλη του νοικοκυριού.

Το ποσοστό πολυαπασχόλησης των κατά κύριο λόγο απασχολουμένων στον αγροτικό τομέα ανέρχεται το 1998 σε 8,1% (Πίνακας 10) ακολουθεί μία πτώση αυτού του ποσοστού το 2003 σε 4,9% και το 2008 αυξάνει ξανά σε 7,6%. Την περίοδο της οικονομικής κρίσης παρατηρείται ξανά μείωση της πολυαπασχόλησης που φτάνει το 2013 στο 3,9%, δηλαδή υπάρχει πτώση 3,7 ποσοστιαίων μονάδων. Αυτό μπορεί να συμβαίνει γιατί ίσως οι αγρότες να επιθυμούν αντί να στραφούν σε άλλους τομείς για να καλύψουν τις εισοδηματικές τους ανάγκες, να βελτιώσουν όσο μπορούν τα προϊόντα τους και να τα καταστήσουν ελκυστικά σε όλο και μεγαλύτερο αγοραστικό κοινό. Επίσης πολύ πιθανό να έχει μειωθεί η πολυαπασχόληση στις μέρες μας γιατί οι ευκαιρίες για εργασία σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς να έχει ελαττωθεί λόγω μη ύπαρξης πολλαπλών ευκαιριών απασχόλησης.

Συγκρινόμενη με τον βαθμό πολυαπασχόλησης του συνόλου του εργατικού δυναμικού της χώρας, η πολυαπασχόληση των αγροτών είναι κατά πολύ υψηλότερη καθ' όλη την περίοδο 1998-2013.

Πίνακας 10. Η πολυαπασχόληση στο σύνολο της χώρας και στον Αγροτικό Τομέα για τα έτη 1998, 2003, 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Αγροτικός Τομέας	Σύνολο Χώρας	Αγροτικός Τομέας	Σύνολο Χώρας	Αγροτικός Τομέας	Σύνολο Χώρας	Αγροτικός Τομέας	Σύνολο Χώρας
1998		2003		2008		2013	
8,1%	3,9%	4,9%	2,3%	7,6%	3%	3,9%	1,6%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Σχετικά με την πολυαπασχόληση στον πρωτογενή τομέα σε σχέση με το φύλο (Πίνακας 10.1) παρατηρούμε ότι την περίοδο 1998-2008 οι πολυαπασχολούμενοι άνδρες είναι αρκετά περισσότεροι από τις πολυαπασχολούμενες γυναίκες. Το 1998 οι άνδρες που πολυαπασχολούνται στον αγροτικό χώρο αποτελούσαν το 11,3% ενώ οι γυναίκες το 3,6% (-7,7%). Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και το 2008, μόνο που η διαφορά μεταξύ των δύο φύλων μικραίνει σε 4,4 ποσοστιαίες μονάδες (άνδρες:9,4% γυναίκες:5%). Το 2013 η κατάσταση αλλάζει και τώρα οι γυναίκες είναι εκείνες που πολυαπασχολούνται περισσότερο, σε ποσοστό 2,4%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες είναι 1,5% (+0,9%).

Πίνακας 10.1. Η πολυαπασχόληση στον Αγροτικό τομέα σε σχέση με το Φύλο για τα έτη 1998,2003, 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Η πολυαπασχόληση στον Αγροτικό τομέα σε σχέση με το Φύλο	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
	1998		2003		2008		2013	
	11,3%	3,6%	6,6%	2,5%	9,4%	5%	1,5%	2,4%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Κεφάλαιο 4^ο Η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα με βάση τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2013

Στο παρόν κεφάλαιο, ύστερα από την εξέταση των απασχολούμενων στον αγροτικό χώρο που προηγήθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, επιχειρείται να παρουσιαστεί η προσαρμογή του πρωτογενή τομέα στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον στον οποίο αναπτύσσεται και πιο συγκριμένα γίνεται μία πιο προσεκτική μελέτη των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα με κριτήριο τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

4.1 Η αυτοαπασχόληση στον πρωτογενή τομέα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2013

Με βάση την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, για το 1^ο τρίμηνο του 2008 και του 2013, υπολογίζουμε τα εξής:

Σύμφωνα με τους ορισμούς που δίνει η Ελληνική Στατιστική Αρχή¹⁵ για τους αυτοαπασχολούμενους, οι αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό είναι τα άτομα που εργάζονται στην επιχείρησή τους ή ως ελεύθεροι επαγγελματίες, με σκοπό το κέρδος και απασχολούν τουλάχιστον ένα άτομο. Από την άλλη αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό ορίζονται τα άτομα που εργάζονται στην επιχείρησή τους ή ως ελεύθεροι επαγγελματίες, με σκοπό το κέρδος και δεν απασχολούν άτομα.

Παρατηρώντας τον Πίνακα 11, βλέπουμε ότι στον πρωτογενή τομέα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης οι αυτοαπασχολούμενοι έχουν αυξηθεί κατά 4,3 ποσοστιαίες μονάδες, γεγονός που δεν συμβαίνει στους υπόλοιπους τομείς που υπάρχει μία πτώση (-5,4% στον δευτερογενή, -0,8% στον τριτογενή). Αυτό είναι αναμενόμενο την περίοδο αυτή, καθώς οι άνθρωποι προσπαθώντας να βρουν εναλλακτικούς τρόπους για να μπορέσουν να επιβιώσουν στρέφονται στην γεωργία όπου και τελικά δρουν σαν αυτοαπασχολούμενοι. Αυτό είναι πιο δύσκολο στους άλλους τομείς καθώς ένα άτομο πιο εύκολα αρχίζει να καλλιεργεί ένα δικό του χωράφι παρά ανοίγει μία δική του επιχείρηση.

¹⁵ www.statistics.gr

11. Η κατανομή αυτοαπασχολούμενων στους τομείς οικονομικής δραστηριότητας για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Αυτοαπασχολούμενοι	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής Τομέας	Τριτογενής Τομέας
2008	69,4%	23%	25%
2013	73,7%	28,4%	25,8%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Οι αυτοαπασχολούμενοι του πρωτογενή τομέα εμφανίζονται ιδιαίτερα γερασμένοι (Πίνακας 11.1) καθώς εκείνοι που είναι πάνω από 45 ετών είναι 65% και εκείνοι που είναι κάτω από 45 ετών είναι 35% (2013). Συγκεκριμένα το 2008 οι νέοι ως 29 ετών ήταν 5,7% ενώ το 2013 5% (-0,7%), ομοίως οι αγρότες άνω των 65 ετών ήταν το 2008 5% το 2013 αυξήθηκαν στο 8% (+3%).

11.1 Η κατανομή αυτοαπασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα με βάση την ηλικία τους για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Ηλικιακή Διάρθρωση Αυτοαπασχολούμενων	2008	2013
Έως 29 ετών	5,7%	5%
Από 30 ετών έως 44 ετών	32%	30%
Από 45 ετών έως 64 ετών	57,3%	57%
Από 65 ετών και πάνω	5%	8%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Βελτίωση, αν και απειροελάχιστη, φαίνεται να υπάρχει στο επίπεδο εκπαίδευσης των αυτοαπασχολούμενων (Πίνακας 11.2). Μεγαλύτερη όμως βελτίωση θα περίμενε κανείς να έχει συντελεστεί, καθώς είναι εμφανής η προσπάθεια που γίνεται για καλύτερη επιμόρφωση των αγροτών.

11.2 Η κατανομή αυτοαπασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα με βάση την εκπαίδευσή τους για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Εκπαίδευση Αυτοαπασχολούμενων	2008	2013
Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση	61%	61%
Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση	35,1%	35%
Τριτοβάθμια Εκπαίδευση	3,9%	4%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Αρκετές ώρες εβδομαδιαίως φαίνεται να εργάζονται οι αυτοαπασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα (Πίνακας 11.3). Την περίοδο 2008-

2013 αυξήθηκαν οι αυτοαπασχολούμενοι που εργάζονται έως 30 ώρες (+3,7%) όπως αυξήθηκαν και εκείνοι που εργάζονται πάνω από 48 ώρες (+16%). Αντιθέτως μειώθηκαν εκείνοι που εργάζονται από 31-48 ώρες (-19,7%).

11.3 Η κατανομή αυτοαπασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα με βάση τις ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης αυτοαπασχολούμενων	2008	2013
0-30 ώρες	16,3%	20%
31-48 ώρες	72,7%	53%
Πάνω από 48 ώρες	11%	27%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Αύξηση επίσης παρουσιάζει και η πλήρης απασχόληση των αυτοαπασχολούμενων (Πίνακας 11.4). 9 στους 10 αυτοαπασχολούμενους απασχολείται πλήρως και η σύγκριση των ποσοστών του 2008 και του 2013 δείχνει αύξηση της πλήρους απασχόλησής τους κατά 1,1 ποσοστιαίες μονάδες.

11.4 Η κατανομή αυτοαπασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα με κριτήριο την πλήρη ή την μερική τους απασχόληση για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Πλήρη/Μερική απασχόληση αυτοαπασχολούμενων	2008	2013
Πλήρης Απασχόληση	90,4%	91,5%
Μερική Απασχόληση	9,6%	8,5%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

4.2 Η μισθωτή απασχόληση στον πρωτογενή τομέα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2013

Σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή, μισθωτοί ορίζονται τα άτομα που εργάζονται για κάποιο εργοδότη είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα και αποζημιώνονται υπό την μορφή μισθού, ημερομισθίων, αμοιβών, εφάπαξ καταβολής πληρωμής, ανάλογα με το αποτέλεσμα ή πληρωμή σε είδος.¹⁶

¹⁶ www.statistics.gr

Παρότι, όπως αναφέραμε και στην ενότητα 3.3.4, παρατηρείται σταδιακή αύξηση των μισθωτών διαχρονικά, το ποσοστό τους στον πρωτογενή τομέα παραμένει σε χαμηλά επίπεδα της τάξης του 9,4%, σε σχέση με τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας (Πίνακας 12). Ο τριτογενής τομέας, όπως είναι και το αναμενόμενο, κατέχει την «μερίδα του λέοντος» ως προς την μισθωμένη εργασία αφού το 76,9% εντάσσεται σε αυτόν. Γενικά την περίοδο 2008-2013, οι μισθωτοί αυξάνονται στον πρωτογενή και τριτογενή τομέα κατά 2% και 5,9% αντίστοιχα, ενώ μειώνονται στον δευτερογενή κατά 5,2%. Οι αλλαγές αυτές οφείλονται στο ότι οι μισθωτοί παρέχουν ένα ευέλικτο και φθηνό ανθρώπινο δυναμικό, παράγοντες ιδιαίτερα ωφέλιμοι την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

12. Η κατανομή μισθωτών στους τομείς οικονομικής δραστηριότητας για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Μισθωτοί	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής Τομέας	Τριτογενής Τομέας
2008	7,4%	73%	71%
2013	9,4%	67,8%	76,9%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Για τις ηλικιακές ομάδες των μισθωτών στον πρωτογενή τομέα (Πίνακας 12.1), συγκλίνουμε στο γεγονός ότι γενικά η πλειοψηφία των μισθωτών βρίσκεται σε σχετικά νεαρή ηλικία, αφού 3 στους 10 είναι ηλικίας ως 29 ετών, ενώ μόλις 1 στους 10 είναι άνω των 65. Συγκρίνοντας τις ηλικίες των μισθωτών το 2008 και το 2013, παρατηρούμε ότι υπάρχει αύξηση στις ηλικιακές ομάδες 30-44 ετών (+2%) και 45-64 ετών (+1,6%), ενώ αντίστοιχα μείωση υπάρχει στους νέους αγρότες έως 29 ετών (-2,6%) και στους άνω των 65 ετών (-1%).

12.1 Η κατανομή μισθωτών στον πρωτογενή τομέα με βάση την ηλικία τους για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Ηλικιακή Διάρθρωση Μισθωτών	2008	2013
Έως 29 ετών	27,6%	25%
Από 30 ετών έως 44 ετών	49%	51%
Από 45 ετών έως 64 ετών	22,4%	24%
Από 65 ετών και πάνω	1%	0%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Στον Πίνακα 12.2 παρατηρούμε ότι την περίοδο 2008-2013 το μορφωτικό επίπεδο των μισθωτών βελτιώνεται με μείωση των μισθωτών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση κατά -1% και -0,6% αντίστοιχα, ενώ αυξάνονται οι μισθωτοί στην τριτοβάθμια εκπαίδευση κατά +1,4%.

12.2 Η κατανομή μισθωτών στον πρωτογενή τομέα με βάση την εκπαίδευσή τους για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Εκπαίδευση Μισθωτών	2008	2013
Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση	39%	38%
Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση	52,4%	52%
Τριτοβάθμια Εκπαίδευση	8,6%	10%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Από τον Πίνακα 12.3 παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των μισθωτών απασχολείται μεταξύ 31 και 48 ωρών. Μάλιστα το ποσοστό τους έχει αυξηθεί κατά 3,6% ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ του 2008 και 2013. Ομοίως αύξηση έχει παρουσιάσει και η μισθωτή εργασία άνω των 48 ωρών (+ 1,7%), ενώ έχει μειωθεί η εργασία έως 30 ώρες (-4,3%). Ένας σημαντικός λόγος που ωθεί σημαντικό μέρος των μισθωτών να εργάζεται περισσότερες ώρες από το κανονικό είναι οι χαμηλές αμοιβές που επικρατούν στον αγροτικό τομέα.

12.3 Η κατανομή μισθωτών στον πρωτογενή τομέα με βάση τις ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης μισθωτών	2008	2013
0-30 ώρες	16,3%	12%
31-48 ώρες	67,4%	71%
Πάνω από 48 ώρες	16,3%	17%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Από τον Πίνακα 12.4, σε αλληλεξάρτηση με όσα αναφέραμε παραπάνω, βλέπουμε ότι οι μισθωτοί, κατά την συντριπτική τους πλειοψηφία, απασχολούνται πλήρως. Μάλιστα το 2013 το ποσοστό τους ανέρχεται σε 92%, σε σχέση με το 2008 που ήταν 90%.

12.4 Η κατανομή μισθωτών στον πρωτογενή τομέα με κριτήριο την πλήρη ή την μερική τους απασχόληση για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Πλήρη/Μερική απασχόληση μισθωτών	2008	2013
Πλήρης Απασχόληση	90%	92%
Μερική Απασχόληση	10%	8%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

4.3 Τα συμβοηθούτα μέλη της εκμετάλλευσης στον πρωτογενή τομέα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2013

Σύμφωνα με τους ορισμούς που δίνει η Ελληνική Στατιστική Αρχή¹⁷, βοηθοί των οικογενειακών επιχειρήσεων ορίζονται τα άτομα που βοηθούν άλλο μέλος της οικογένειας στην λειτουργία της οικογενειακής επιχείρησης, υπό τον όρο ότι δεν κατατάσσονται μισθωτοί. Δεν λαμβάνουν δηλαδή μισθό και δεν έχουν άμεσο κέρδος από την επιχείρηση.

Η υπάρχουσα κατάσταση στη ελληνική γεωργία, τα τελευταία χρόνια, ως προς την διάρθρωση της απασχόλησης, αναλύθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, όπου σημαντική είναι η συνεισφορά των συμβοηθούτων μελών στον πρωτογενή τομέα και συγκεκριμένα στην οικονομική επιβίωση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, που αποτελούν την κυρίαρχη μορφή επιχείρησης στην ελληνική ύπαιθρο. Αυτό φαίνεται και στον Πίνακα 13 όπου 16,9% (2013) των συμβοηθούτων μελών απασχολείται στον πρωτογενή τομέα, ενώ μόνο το 5% στους υπόλοιπους τομείς. Τα συμβοηθούτα μέλη την περίοδο 2008-2013 μειώθηκαν σε όλους τους τομείς (6,7%, 0,2%, 1,3% αντίστοιχα). Αυτή η εξέλιξη δικαιολογείται από το γεγονός ότι τα συμβοηθούτα μέλη πολύ πιθανό να επέλεξαν την εργασία ως μισθωτοί σε άλλο κλάδο για να εξασφαλίσουν επιπλέον εισόδημα στην οικογένεια.

13. Η κατανομή συμβοηθούτων μελών στους τομείς οικονομικής δραστηριότητας για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Συμβοηθούτα μέλη	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής Τομέας	Τριτογενής Τομέας
2008	23,6%	4%	4%
2013	16,9%	3,8%	2,7%

¹⁷ www.statistics.gr

Στον Πίνακα 13.1 παρατηρούμε ότι η κυρίαρχη ηλικιακή ομάδα που ανήκουν τα συμβοηθούντα μέλη είναι από 45-64 ετών. Την 5ετία 2008-2013 τα συμβοηθούντα μέλη έως 29 ετών μειώθηκαν κατά -8,2%, όπως και οι άνω των 65 ετών κατά -2%. Αντιθέτως έμεινε σταθερή η ηλικιακή ομάδα από 4 έως 64 ετών και αυξήθηκαν κατά +10,2% τα μέλη από 30 έως 44 ετών.

13.1 Η κατανομή συμβοηθούντων μελών στον πρωτογενή τομέα με βάση την ηλικία τους για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Ηλικιακή Διάρθρωση συμβοηθούντων μελών	2008	2013
Έως 29 ετών	26,2%	18%
Από 30 ετών έως 44 ετών	19,8%	30%
Από 45 ετών έως 64 ετών	46%	46%
Από 65 ετών και πάνω	8%	6%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Σύμφωνα με τον Πίνακα 13.2, 6 στα 10 συμβοηθούντα μέλη φαίνεται να έχουν τελειώσει το δημοτικό ενώ μόνο 1 στους 10 το πανεπιστήμιο. Μάλιστα την περίοδο 2008 μόνο τα συμβοηθούντα μέλη που έχουν πρωτοβάθμια εκπαίδευση αυξήθηκαν κατά +0,3% ενώ αντίστοιχα εκείνοι με δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση έμειναν σταθεροί στο 37% και μειώθηκαν κατά -0,3%.

13.2 Η κατανομή συμβοηθούντων μελών στον πρωτογενή τομέα με βάση την εκπαίδευσή τους για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Εκπαίδευση συμβοηθούντων μελών	2008	2013
Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση	58,7%	59%
Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση	37%	37%
Τριτοβάθμια Εκπαίδευση	4,3%	4%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Ως προς το θέμα των εβδομαδιαίων ωρών απασχόλησης των συμβοηθούντων μελών, στηριζόμενοι στον Πίνακα 13.3, συγκλίνουμε στο γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό τους (4 στους 10) εργάζεται από 31- 48 ώρες και 3 στους 10 κάτω από 30 ώρες. Την περίοδο 2008-2013 εκείνοι που εργάζονται πάνω από 48 ώρες παρουσίασαν αύξηση κατά 9,1% ποσοστιαίες μονάδες, ενώ εκείνοι που εργάζονται ως 30 ώρες μειώθηκαν κατά 3,8% όπως μειώθηκαν κι εκείνοι που εργάζονται από 31-48 ώρες κατά 5,3%.

13.3 Η κατανομή συμβοηθούτων μελών στον πρωτογενή τομέα με βάση τις ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης συμβοηθούτων μελών	2008	2013
0-30 ώρες	36,8%	33%
31-48 ώρες	48,3%	43%
Πάνω από 48 ώρες	14,9%	24%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Όσον αφορά στην πλήρη και την μερική απασχόληση των συμβοηθούτων μελών παρατηρούμε ότι 8 στους 10 περίπου έχουν πλήρη απασχόληση ενώ 2 στους 10 μερική (Πίνακας 13.4). Το 2013 σε σχέση με το 2008 η πλήρης απασχόληση των συμβοηθούτων μελών μειώθηκε κατά 2%, αυξάνοντας κατά ισόποσο ποσοστό τους βοηθούς των οικογενειακών επιχειρήσεων με μερική απασχόληση.

13.4 Η κατανομή συμβοηθούτων μελών στον πρωτογενή τομέα με κριτήριο την πλήρη ή την μερική τους απασχόληση για τα έτη 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Πλήρη/Μερική απασχόληση συμβοηθούτων μελών	2008	2013
Πλήρης Απασχόληση	84%	82%
Μερική Απασχόληση	16%	18%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 2008 και 2013

Κεφάλαιο 5^ο Συμπεράσματα

Στη σύγχρονη ελληνική ύπαιθρο παρατηρούνται αρκετά σημαντικές αλλαγές, που αφορούν τόσο τις οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις όσο και την απασχόληση στις εκμεταλλεύσεις και γενικότερα στις τοπικές αγορές εργασίας.

Η Ελλάδα είναι ένα καλό παράδειγμα για το πώς η γεωργία παραμένει ζωντανή, ενώ αλλάζει συνεχώς την αναμόρφωση των γεωργικών και μη γεωργικών θεμάτων στις αγροτικές περιοχές (Kasimis and Papadopoulos, 2013). Στο επίπεδο των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων παρουσιάζονται αλληλένδετες τάσεις, που αφορούν την αναδιάρθρωσή τους, την περαιτέρω εντατικοποίηση, την εξειδίκευση και μεγέθυνση των μεγαλύτερων σε μέγεθος εκμεταλλεύσεων, τη διατήρηση καθώς και την θηλυκοποίηση των μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Οι αγροτικές περιοχές έχουν επηρεαστεί από την πόλωση του μεγέθους της εκμετάλλευσης, τη συγκέντρωση της γης, καθώς και από την άφιξη και την αυξημένη δραστηριοποίηση των νεοεισερχομένων (Kasimis and Papadopoulos, 2013).

Οι σύγχρονες οικογενειακές εκμεταλλεύσεις όπως και τα μέλη τους, υιοθετούν πληθώρα στρατηγικών που αφορούν τη διαχείριση της εκμετάλλευσης τους ή/ και την απασχόλησή τους. Οι στρατηγικές των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που αφορούν την ευελιξία και την εφευρετικότητα τους στην οργάνωση και διαχείριση των πόρων του νοικοκυριού συνιστούν την βάση για την απλή επιβίωσή τους, την μεγέθυνση τους ή/και τη διατήρηση ενός αγροτικού τρόπου ζωής.

Οι δεσμοί που συνδέουν την οικογενειακή εκμετάλλευση με τη γη έχουν μεγάλη σημασία και θα μπορούσαν να συμβάλει σε διαφορετικές τροχιές αγροτικής ανάπτυξης σύμφωνα με τις επιλογές πολιτικής, ιδίως σχετικά με το ρόλο που τα διάφορα είδη των αγροτών θα μπορούσαν να διαδραματίσουν στο μέλλον. Γι'αυτό το λόγο, η αμφιλεγόμενη εικόνα της ελληνικής γεωργίας τις τελευταίες δεκαετίες πρέπει να γίνει πλήρως κατανοητή τόσο από τους επιστήμονες όσο και από τους φορείς χάραξης πολιτικής (Koutsou et al. 2011).

- Από την ανάλυση των στατιστικών στοιχείων εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο τριτογενής τομέας αποτελεί τον κυρίαρχο τομέα στο θέμα της

απασχόλησης στην Ελλάδα. Για τον δευτερογενή τομέα, αποτελεί τον δεύτερο σε σημαντικότητα τομέα ως προς την % συμμετοχής του απασχολούμενου δυναμικού στο σύνολο της απασχόλησης στην ελληνική οικονομία. Στην αντίπερα όχθη ο πρωτογενής τομέας, με την μικρότερη της % απασχόληση στο σύνολο του απασχολούμενου δυναμικού της χώρας (Πίνακας 2) ύστερα από μία περίοδο συνεχούς μείωσης της απασχόλησης, παρουσιάζει μία περίοδο ανάκαμψης. Στα χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης απασχολεί υψηλά ποσοστά του εργατικού δυναμικού και ανάλογη είναι συμβολή του στο εθνικό εισόδημα. Με την αύξηση της παραγωγικότητας η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα περιορίζεται, ενώ αντίθετα αυξάνονται τα μερίδια απασχόλησης στους άλλους τομείς. Επίσης, οι αυταπασχολούμενοι κυριαρχούν στον πρωτογενή τομέα και ακολουθούνται από τα συμβοηθούσα μέλη και τους μισθωτούς. Τα συμβοηθούσα μέλη, την περίοδο 2008-2013 παρουσιάζουν μείωση κατά 6,7 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ αύξηση παρουσιάζουν οι ομάδες των αυτοαπασχολούμενων και των μισθωτών κατά +4,3% και +2% αντίστοιχα.

- Διαχρονικά στον πρωτογενή τομέα παρατηρείται γήρανση του αγροτικού πληθυσμού, αν και την τελευταία περίοδο παρατηρείται μία τάση αναστροφής αυτού του κλίματος. Οι πιθανοί λόγοι για τους οποίους παρατηρείται γενικά συρρίκνωση του πρωτογενή τομέα σε σχέση με τους άλλους τομείς και γενικά έντονη γήρανση των εργαζόμενων, κυρίως οφείλονται στις τάσεις περιθωριοποίησης και σταδιακής αποχώρησης συντελεστών από την γεωργία και της εντατικοποίησης ορισμένων τμημάτων αυτής αφού οι εξελίξεις στα μακροοικονομικά μεγέθη του τομέα είναι δυσμενείς και δημιουργούν ανησυχίες για τις προοπτικές του.¹⁸ Οι αλλαγές της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, ο περιορισμός της προστασίας και των εγγυημένων τιμών, το άνοιγμα και η απορρύθμιση των αγορών, ο αυξανόμενος ανταγωνισμός, οι αποσυνδεδεμένες ενισχύσεις, οι δυσκολίες προσαρμογής στα νέα δεδομένα, αποτελούν κάποιους από τους πιθανούς λόγους που δημιουργούν αίσθημα αβεβαιότητας για την

¹⁸ Παχάκη Κ. και Τονικίδου Π., Η έκθεση «Η Ελληνική γεωργία ενώπιον των νέων συνθηκών και θεσμικού πλαισίου», από το ΚΕΠΕ, Αθήνα 2006.

είσοδο νέων ηλικιών στον πρωτογενή τομέα.¹⁹ Επίσης το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι άνω των 65 ετών μειώνονται ίσως ένας πιθανός λόγος είναι η ύπαρξη κοινοτικών/εθνικών προγραμμάτων πρόωρων συνταξιοδοτήσεων την αυτοαπασχολούμενων ηλικιωμένων αγροτών, όπως και η ύπαρξη κινήτρων και ευνοϊκής μεταχείρισης όσων πάρουν τη θέση του πρόωρα συνταξιοδοτηθέντος γονέα.²⁰ Οι πιο γερασμένοι στον πρωτογενή τομέα φαίνεται να είναι οι αυτοαπασχολούμενοι, ενώ οι πιο νέοι οι μισθωτοί. Την περίοδο 2008-2013 οι αυτοαπασχολούμενοι ηλικίας 65 ετών και άνω αυξήθηκαν κατά 3%, οι μισθωτοί μειώθηκαν κατά 1% όπως και τα συμβολούντα μέλη κατά 2%. Είναι λογικό να συμβαίνει αυτό, σε ότι αφορά τους μισθωτούς και των τριών παραγωγικών τομέων της οικονομίας, οι μισθωτοί να ανήκουν σε νεαρές ηλικίες, λόγω το ότι το στήσιμο μίας επιχείρησης επιχειρείται συνήθως από άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, με οικονομικό και εμπειρικό υπόβαθρο, και επιπλέον συνήθως μία επιχείρηση κληρονομείται όταν κάποιος βρίσκεται σε μεγαλύτερη ηλικία. Επίσης στον πρωτογενή τομέα, δεν ισχύει, σε μεγάλο βαθμό, το γεγονός ότι οι βοηθοί των οικογενειακών επιχειρήσεων είναι συνταξιούχοι οι οποίοι ενισχύουν την επιχείρηση ή άτομα νεαρής ηλικίας που ταυτόχρονα με την εργασία στην επιχείρηση σπουδάζουν ή ασχολούνται με άλλες δραστηριότητες.

- Παρατηρούμε ότι στο πρωτογενή τομέα το επίπεδο εκπαίδευσης του απασχολούμενου δυναμικού είναι αρκετά χαμηλό. Πιο ειδικά οι απασχολούμενοι στον πρωτογενή τομέα με απολυτήριο στοιχειώδους εκπαίδευσης κυμαίνονται σε αρκετά υψηλό ποσοστό, παρότι τα τελευταία χρόνια το ποσοστό τους έχει μειωθεί αρκετά. Εξάλλου το υψηλότερο ποσοστό απασχολούμενων στον υπό μελέτη τομέα, εξακολουθεί να αφορά άτομα που σχετίζονται με την στοιχειώδη εκπαίδευση. Ακολουθεί το ποσοστό των απασχολούμενων που είναι μέσης εκπαίδευσης και έρχεται τελευταίο το ποσοστό των

¹⁹ <http://www.empeiria-dp.gr/stud/24>, Αναπτυξιακή Σύμπραξη Εμπειρία, «Έκθεση με βασικά στοιχεία που θα πρέπει να ληφθούν υπόψη σε ένα σχέδιο δράσης στον πρωτογενή τομέα», 2007.

²⁰ <http://www.empeiria-dp.gr/stud/24>, Αναπτυξιακή Σύμπραξη Εμπειρία, «Έκθεση με βασικά στοιχεία που θα πρέπει να ληφθούν υπόψη σε ένα σχέδιο δράσης στον πρωτογενή τομέα», 2007.

απασχολούμενων με σπουδές πέρα του Λυκείου. Είναι επίσης εμφανές ότι τα ποσοστά των απασχολούμενων των τριών βαθμίδων εκπαίδευσης διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους αλλά παρόλα αυτά η διαφορά αυτή διαχρονικά μειώνεται αισθητά. Το φαινόμενο της μεταβολής της σύνθεσης της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα με κριτήριο το επίπεδο εκπαίδευσης είναι απόρροια της αύξησης των απαιτήσεων στην αγορά εργασίας και της ανάγκης για καλύτερης ποιότητας εργατικό δυναμικό, γεγονός που οδηγεί σε αύξηση των ποσοστών των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Παρά την αύξηση όμως αυτών των ποσοστών, οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στον αγροτικό τομέα, παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα, διότι το περισσότερο εκπαιδευμένο προσωπικό φαίνεται να συγκεντρώνουν οι κλάδοι του τομέα των υπηρεσιών. Η βελτίωση, πάντως, του εκπαιδευτικού επιπέδου των νέων είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ανάπτυξη του αγροτικού χώρου. Οι σημερινές πολιτικές αγροτικές ανάπτυξης που στοχεύουν στην προώθηση εναλλακτικών μορφών γεωργίας και δραστηριοτήτων συντήρησης και αξιοποίησης περιβαλλοντικών και πολιτιστικών στοιχείων της υπαίθρου, δεν μπορούν να απευθυνθούν παρά σε έναν πληθυσμό που θα διαθέτει ένα μέσο τουλάχιστον εκπαιδευτικό επίπεδο προκειμένου να είναι σε θέση να αντιληφθεί και να εφαρμόσει την πληθώρα των προδιαγραφών που θέτουν οι διάφοροι Κανονισμοί και Προγράμματα ανάπτυξης (Κασίμης, Ζακοπούλου, Κυριαζή 2000). Οι μισθωτοί στον πρωτογενή τομέα εμφανίζουν την καλύτερη εκπαίδευση αφού το 10% έχει λάβει τριτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ οι αυτοαπασχολούμενοι και τα συμβοηθούμενα μέλη κινούνται στα ίδια επίπεδα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (4%). Επίσης την περίοδο της οικονομικής κρίσης οι μισθωτοί που έχουν λάβει ανώτατη μόρφωση αυξήθηκαν από 8,6% σε 10%, οι αυτοαπασχολούμενοι έμειναν σχεδόν σταθεροί 4%, ενώ τα συμβοηθούμενα μέλη μειώθηκαν από 4,3% σε 4%.

- Η αναδιάρθρωση του παραγωγικού μοντέλου της οικονομίας οδήγησε στη δραστική μείωση των συμβοηθούμενων και μη αμειβομένων μελών της οικογένειας και σταδιακή αύξηση των μισθωτών διαχρονικά. Πιο γενικά, η οικογενειακή επιχείρηση αντικαθίσταται ραγδαία από

μεγαλύτερες επιχειρήσεις, με σαφές αντίκτυπο και στην αύξηση των μισθωτών στον πρωτογενή τομέα. Αν και η μισθωτή εργασία αποτελεί μικρό μέρος σε σχέση με την οικογενειακή στον αγροτικό τομέα, η αυξητική αυτή τάση διαχρονικά δείχνει αυξανόμενο βαθμό επιχειρηματικής οργάνωσης. Στο πρόσφατο παρελθόν οι ανάγκες μισθωτής εργασίας καλυπτόντουσαν κυρίως από την απασχόληση κατόχων μικρών εκμεταλλεύσεων των φτωχότερων στρωμάτων της υπαίθρου καθώς και τους κατοίκους προβληματικών και μειονεκτικών περιοχών. Ωστόσο τις τελευταίες δεκαετίες η έλευση μεγάλο αριθμού οικονομικών μεταναστών, ανέτρεψε τα δεδομένα ως προς το θέμα της πορείας της μισθωτής εργασίας στον πρωτογενή τομέα.

- Στον πρωτογενή τομέα, όσο και στους υπόλοιπους τομείς της ελληνικής οικονομίας η πλήρης απασχόληση κυριαρχεί, ενώ η μερική απασχόληση δεν είναι τόσο διαδεδομένη. Η πλήρης απασχόληση είναι η κυρίαρχη μορφή απασχόλησης και στις τρεις αυτές ομάδες (αυτοαπασχολούμενοι, μισθωτοί, συμβοηθούντα μέλη), με τα συμβοηθούντα μέλη να κατέχουν το μικρότερο ποσοστό (82%). Μάλιστα την περίοδο 2008-2013 και οι αυτοαπασχολούμενοι και οι μισθωτοί αύξησαν τα ποσοστά τους στην πλήρη απασχόληση κατά 1,1% και 2% αντίστοιχα, ενώ τα συμβοηθούντα μέλη την μείωσαν κατά 2%.
- Σχετικά με τις ώρες εβδομαδιαίας εργασίας, και οι τρεις ομάδες έχουν αυξήσει τα ποσοστά τους στην εργασία πάνω από 48 ώρες. Το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης παρατηρείται στους αυτοαπασχολούμενους (+16%).
- Τάσεις μείωσης εμφανίζει η πολυαπασχόληση των αγροτών η οποία όμως παραμένει υψηλότερη από αυτήν των εργαζομένων στους άλλους κλάδους. Ο ένας στους τρεις πολυαπασχολούμενους προέρχεται από τον αγροτικό τομέα, η αναλογία αυτή όμως ήταν ακόμη υψηλότερη στο παρελθόν.

Παρόλη όμως την ιδιαίτερη και διαρκώς αυξανόμενη σημασία της οικογενειακής εκμετάλλευσης, εκτός από κάποιες γενικές τοποθετήσεις, δεν έχει επιχειρηθεί η συστηματική μελέτη της στη χώρα. Επίσης, δεν έχει

παρατηρηθεί κάποια προσπάθεια εξέτασης της αγροτικής κοινωνικής διάρθρωσης σε σχέση με τα γεωργικά συστήματα παραγωγής. Στην πραγματικότητα, υπήρξε σημαντική έλλειψη συστηματικής κοινωνιολογικής έρευνας σχετικά με την ελληνική γεωργία, παρά το μεγάλο μέγεθος της τελευταίας και τη σημασία της για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό, βέβαια, όπως σωστά διαπιστώνει ο Δαμιανάκος (1987), οφείλεται στη σχετικά καθυστερημένη ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών στη χώρα (Παπαδόπουλος, 2008).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αναπτυξιακή Σύμπραξη Εμπειρία, (2007) «Έκθεση με βασικά στοιχεία που θα πρέπει να ληφθούν υπόψη σε ένα σχέδιο δράσης στον πρωτογενή τομέα», διαθέσιμο από: <http://www.empeiria-dp.gr/stud/24>

Βακάκης, Φ. (2007), *Η μελλοντική εικόνα της ελληνικής γεωργίας*, Γεωργία-Κτηνοτροφία, τεύχος 7/2007.

Βουνούκη, Ε. και Ιακωβίδου, Ο. (2001), *Η εγκατάσταση των νέων στη γεωργία: Η περίπτωση του Πενταλόφου Ν. Θεσσαλονίκης*, Γεωτεχνικά Επιστημονικά Θέματα, Σειρά Ι, τόμος 12, τεύχος 2, σελ. 44-56.

Γιαννάκης, Η. (2013), *Πολυαπασχόληση στη γεωργία: κλειδί για τη βιωσιμότητα των αγροτικών περιοχών*, διαθέσιμο από: www.ellinikigeorgia.gr

Γιουρουκέλη, Μ. (2011), *Η μεγάλη επιστροφή στην γεωργία*, Ημερησία 12/11/2011

Δαμιανός, Δ., Κασίμης, Χ., Μωυσίδης, Α., Ντεμούσης Μ. (1994), *Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2000), *Οι γυναίκες συμβάλλουν στην αγροτική ανάπτυξη*, διαθέσιμο από <https://osha.europa.eu/el>

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2006), *“Ευρωπαϊκός σχεδιασμός για την ασφάλεια και υγεία στην εργασία (1996 - 2006)”*, Οι γυναίκες στη γεωργία, διαθέσιμο από <https://osha.europa.eu/el>

Godelier, M. (1981), *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*, Gutenberg.

Κασίμης, Χ. (1999), *Ο ελληνικός αγροτικός τομέας, εύθραυστος και με μια περιορισμένη διείσδυση στις διεθνείς αγορές, βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα αβέβαιο μέλλον. Από την αγροτική οικογένεια στην παγκοσμιοποίηση*. Δημοσίευση στην εφημερίδα «Το Βήμα».

Κασίμης, Χ. (2004), *Μετανάστες: Ένας Άγνωστος Συντελεστής Ανάπτυξης*, στο Α.Γ. Παπαδόπουλος, (επιμ.) *Η Ανάπτυξη σε μία Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 53-84.

Κασίμης, Χ. (2004), *Σημειώσεις προπτυχιακού μαθήματος «Αγροτική Κοινωνιολογία» τμήματος Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, 6^ο εξάμηνο σπουδών*, διαθέσιμο από <http://teleteaching.aua.gr/courses/AOA129/>.

Κασίμης, Χ., Παπαδόπουλος, Γ. (1999) «*Η Διατήρηση της Οικογενειακής Γεωργίας και η Καπιταλιστική Ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μια Κριτική Ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας*», στο Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (εισ.-επιμ.), *Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον / ΕΚΚΕ, 1999, σελ. 85-114.

Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος, Α. (2003), *Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών*, *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, σελ.9-38, 2003.

Κούρκουλας, Κ. (2001), «*Στάχια*», Άγγελμα.

Μωυσίδης, Α. (1985), *Έξω-αγροτική απασχόληση στην ελληνική γεωργία: Μια πρώτη προσέγγιση*.

Μωυσίδης, Α. (1986), *Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα: Η Παραγωγική και η Κοινωνική Δομή της Ελληνικής Γεωργίας, 1950-1980*. Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

Μωυσίδης, Α. (1994), *Οικογενειακή Γεωργία και Αξιοποίηση Παραγωγικών Πόρων: Μερικές Πτυχές του Προβλήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΑΤΕ.

Παπαγαρουφάλη, Ε. (1986), *Η Ελληνίδα Αγρότισσα και Γυναικείοι Συνεταιρισμοί*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για τις Γυναίκες της Μεσογείου, (1985-1986).

Παπαδόπουλος, Γ., Κασίμης, Χ. (2000), *Μελέτη Ισότητας Ευκαιριών Ανδρών-Γυναικών και Αγροτική Ανάπτυξη*, Αθήνα, ΕΚΚΕ/ Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας.

Παπαδόπουλος, Α. (2008) , *Όψεις της κοινωνικής διαφοροποίησης στην ελληνική ύπαιθρο: οικογενειακή γεωργία, στρατηγικές, μετανάστες και ευελιξία*. Δημοσίευση στο Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος, Ε.Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Λ.Λουλούδης, Πλέθρον.

Παπαδόπουλος, Α. (2010), *Η κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα των μεταναστών ως μορφή ένταξης τους στην αγορά εργασίας*. Κείμενο εισήγησης στο Συνέδριο με τίτλο: Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική που διοργάνωσε η Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής και το Πανεπιστήμιο Αθηνών, 27-28 Μαΐου 2010.

Παχάκη, Κ. και Τονικίδου, Π. (2006) Η έκθεση «*Η Ελληνική γεωργία ενώπιον των νέων συνθηκών και θεσμικού πλαισίου*», Αθήνα, ΚΕΠΕ.

Σαφιλίου, Κ. (2002), *Ο αποκλεισμός των ελληνίδων από το γεωργικό επάγγελμα αρχίζει από την οικογένεια*, στο Λ. Μαράτου – Αλιμπράντη (επιμ.), *Οικογένειες και κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη*, Αθήνα, ΕΚΚΕ/ Gutenberg, σελ. 1-16.

Τσαρδάκη, Δ.(1984), *Διαδικασίες κοινωνικοποίησης*, Αθήνα, εκδ. Σκαρβαβίος.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Akpinar, N., Talay, I., Ceylan, C. and Gunduz, S. (2004), *Rural women and agrotourism in the context of sustainable rural development: A case study from Turkey*, Kluwer Journal, Vol.6, pp. 473-486.

Breimyer F (1993), *Does the Family Farm Really Matter ?*, διαθέσιμο από:
<http://extension.missouri.edu>.

Bika, Z. (2007), *A Survey of Academic Approaches to Agrarian Transformation in Post-War Greece*, Journal of Peasant Studies . vol 4, No 1.

Cavounidis ,J. (2006), *Labor Market Impact of Migration: Employment Structures and the Case of Greece*, Hellenic Migration Policy Institute IMR, Vol 40, No 3.

Damianakos, S (1997), *The Ongoing Quest for a Model of Greek Agriculture*, Sociologia Ruralis, Vol 37, No. 2.

Damianos ,D., Demoussis, M., Kasimis, C. (1991), *The empirical Dimencion of multiple job-holding agriculture in Greece*, Sociologia Ruralis 1991. Vol. XXXI-

Darnhofer, I. (2010), *Strategies of Family Farms to strengthen their resilience*, Environmental Policy and Governance, vol 20, No 4.

Dohm, A. (2005), *Farming in the 21st century: A modern business in a modern world: Career Potential*, διαθέσιμο από:
<http://millslegacy.wordpress.com/2011/12/07/farming-in-the-21st-century-a-modern-business-in-a-modern-world-career-potential/>

Drugmand, D. (2011) *Women in Agriculture and the 21st Century: feeding future generations*, διαθέσιμο από:
<http://blogs.worldwatch.org/nourishingtheplanet/five-innovations-that-are-working-to-empower-women/>

Djurfeldt , G. (1996), *Defining and Operationalizing Family Farming from a Sociological Perspective*, Sociologia Ruralis, Vol 36, No. 3.

Djurfeldt, G., Venkatesh A., Jayakumar N., Lindberg, S. , Rajagopal, A. and Vidyasagar, R. (2008), *Agrarian Change and Social Mobility in Tamil Nadu*, Economic and Political Weekly, Vol 43 (45), pp. 52.

Friedmann, H. (1986), *Family Enterprises in Agriculture: Structural Limits and Political Possibilities*, G. Cox, P. Lowe and M. Winter (eds.) *Agriculture: People and Politics*, London: Allen & Unwin.

Gasson, R., Crow, G., Errington, A., Hutson, J., Marsden, T. and Winter, D. (1988), *The farm as a family business: a review*, *Sociologia Ruralis*, Vol 3, No. 1.

Gasson, R. and Errington, A. (1993), *The farm family business*, Wallingford : CAB International.

Gidakou, I., Kazakopoulos, L., Koutsouris, A. (2006), *Tracking empowerment and participation of young women farmers in Greece*, in Ildikó Asztalos Morell, Bettina B. Bock (ed.) *Gender Regimes, Citizen Participation and Rural Restructuring (Research in Rural Sociology and Development, Volume 13)*, Emerald Group Publishing Limited, pp.143-165

Goussios, D. (1995), *The European and local context of Greek family farming*, *Sociologia Ruralis*, Vol. XXXV, No.3 14, pp. 322-334.

Ikerd, J. (2002), *The Family Farm on the Cutting Edge*, Presented at Tilth Producers Annual Conference, sponsored by Washington State University, Oregon State University, Tilth Producers of Washington, and Oregon Tilth, Yakima, WA, November 8-10, 2002.

Johnsen, S. (2004), *The redefinition of family farming: agricultural restructuring and farm adjustment in Waihemo, New Zealand*, *Journal of Rural Studies* 20 pp. 419–432.

Kalantaridis, C., Labrianidis, L. (1999), *Family Production and the Global Market: Rural Industrial Growth in Greece*, *Sociologia Ruralis*, Vol 39, No. 2.

Kasimis, C., Papadopoulos, A. (1994), *The heterogeneity of Greek family farming: Emerging policy principles*, *Sociologia Ruralis*, Vol. XXXIV, No. 2-3, pp. 206-228.

Kasimis, C., Papadopoulos, A. (1999), *Family Farming and Capitalist Development in Greek Agriculture: A Critical Review of the Literature*, Sociologia Ruralis, Vol 37, No. 2.

Kasimis, C., Papadopoulos, A. (2001), *The De-Agriculturalisation of the Greek Countryside: The Changing Characteristics of an Ongoing Socio-economic Transformation*, in H. Tovey, I. Kovacs and L. Granberg (eds) Europe's «Green Ring», Ashgate, Aldershot, pp. 197-219.

Kasimis, C., Kassimi, Ch. (2004), *Greece: a History of Migration. Migration Information Source*, Migration Policy Institute, διαθέσιμο από : <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=228>

Kasimis, C., Papadopoulos, A. (2005), *The Multifunctional Role of Migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society*, Journal of Ethnic and Migration Studies, Vol 31(1), pp. 99-127.

Kasimis, C., Papadopoulos, A. (2013), *Rural Transformations and Family Farming In Contemporary Greece*, in Dionisio Ortiz-Miranda, Ana Moragues-Faus, Eladio Arnalte-Alegre (eds) *Agriculture in Mediterranean Europe: Between Old and New Paradigms (Research in Rural Sociology and Development, Volume 19)*, Emerald Group Publishing Limited, pp. 263 - 293

Kasimis, C. (2008), *Survival and Expansion: Migrants in Greek Rural Regions*, Population, Space and Place, Vol14, pp.511-524.

Kasimis, C. (2010), *Demographic trends in rural Europe and international migration to rural areas*, διαθέσιμο από <http://www.agriregionieuropa.univpm.it>

Kitsopanides, G. (1963), *Farm Planning for increasing family income in Western Macedonia, Greece*, Journal of Agricultural Economics, Vol 15, No 4.

Kizos, T., Ignacio Marin- Guirao, J., Georgiadi, M., Dimoula, S., Karatsolis, E., Mpartzas, A., Mpelali, A., Papaioannou, S.(2011), *Survival strategies of farm households and multifunctional farms in Greece*, The Geographical Journal, Vol. 177, No. 4, pp. 335–346.

Koutsou, S., Partalidou, M., Petrou, M. (2011), *Present or Absent Farm Heads?, A Contemporary Reading of Family Farming in Greece*, Sociologia Ruralis, Vol 51, No 4.

Lipton, M. (2005), *The family farm in a globalizing world: The role of crop science in alleviating poverty*. 2020 Vision for Food, Agriculture, and the Environment Initiative Discussion Paper No. 40. Washington, D.C.: International Food Policy Research Institute.

Louloudis, L., Martinos, N., Panagiotou, A. (1989), *Patterns of Agragian Change in East Central Greece*, Sociologia Ruralis, Vol. XXIX-1.

Mackay, M., Perkins, H., Espiner ,S. (2009) , *The Study of Rural Change from a Social Scientific Perspective. A Literature Review and Annotated Bibliography*, Lincoln University. Department of Social Science, Parks, Recreation, Tourism and Sport, pp.21-99.

Mazariegos, V. (1989), *Women in European agriculture: points for a sociological study*, Agricultura y Sociedad, Vol.5, pp. 205-228.

Marsden,T., Munton, R., Whatmore ,S., Little, J. (1989), *Strategies for Coping in Capitalist Agriculture: an Examination of the Responses of Farm Families in British Agriculture*, Geoforum, Vol 20, No 11.

Maroukis, T. (2009), *Undocumented Migration: Counting the Uncountable, Data and Trends across Europe*, Hellenic Foundation for European and Foreign Policy.

Mooney, P.H. (1988), *My Own Boss? Class, Rationality and the Family Farm*,

Boulder and London: Westview Press.

Pritchard, B., Burch, D., Lawrence, G. (2007), *Neither 'Family' nor 'Corporate' farming: Australian tomato growers as farm family entrepreneurs* Journal of Rural Studies, Vol 23, No 1, pp. 75-87.

Price, L., Evans, N. (2006), *From 'As Good as Gold' to 'Gold Diggers': Farming Women and the Survival of British Family Farming*, Sociologia Ruralis, Vol 46, No 4.

Shortall, S (1999) *Women and farming: property and power*, London : Macmillan.

Scoville, Orlin J. (1947), *Measuring the Family Farm*, Journal of Farm Economics, Vol 29 No 2, pp. 518-519.

Shortall, S.(1992) *Power Analysis and The Farm Wives, An Empirical Study of the Power Relationships Affecting Women on Irish Farms*, Sociologia Ruralis 1992, Vol XXXII , No 4, pp. 43 1-451.

The Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD (2009) *The role of Agriculture and the Farm Household in the Rural Economy of The United Kindom*, διαθέσιμο από: www.oecd.org/

Vogt, J., Jackson-Smith, D., Ostrom, M., Lezberg, S. (2001), *The Roles of Women on Wisconsin Dairy Farms at the Turn of the 21st Century*, PATS' Research Report No 10.

Wallace, C. (2002), *Household strategies: their conceptual relevance and analytical scope in social research*, Sociology, Vol 36, No 2, pp. 275-292.

Whatmore, S. (1991), *Life Cycle or Patriarchy? Gender Divisions in Family Farming*, Journal of Rural Studies. Vol. 7. No 112, pp. 71-76.

Whatmore, S. (1991), *Farming Women: Gender, Work and Family Enterprise*, Basingstoke and London: Macmillan.

World Rural forum (2008), *Proposals for the Compilation Document Rio+20*, διαθέσιμο από:

http://www.familyfarmingcampaign.net/files/documentos/375616113_2.pdf

Διαδικτυακές πηγές

<http://www.wfp.org/about/mission-statement>

www.statistics.gr

www.kepea.gr